

T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ

HÂCE ABDULLAH EL-HEREVÎ'NİN KELÂM
ELEŞTİRİSİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman
Prof. Dr. Hulusi ARSLAN

Hazırlayan
Hüseyin Ferhat TAN

MALATYA-2021

T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ (KELAM) ANABİLİM DALI

HÂCE ABDULLAH EL-HEREVÎ'NİN KELÂM ELEŞTİRİSİ

YÜLSEK LİSANS TEZİ

Hüseyin Ferhat TAN

Danışman

Prof. Dr. Hulusi ARSLAN

MALATYA 2021

ONUR SÖZÜ

Prof. Dr. Hulusi ARSLAN danışmanlığında yüksek lisans tezi olarak hazırladığım HÂCE ABDULLAH EL-HEREVÎ'NİN KELÂM ELEŞTİRİSİ adlı bu çalışmanın bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın tarafımdan yazıldığını ve yararlandığım bütün eserleri hem metin içinde hem de kaynakçada yöntemine uygun biçimde gösterdiğimi belirtir, bunu onurumla doğrularım.

Hüseyin Ferhat TAN

ÖNSÖZ

Tarihin her döneminde insanlar arasında ihtilaf ve çatışmalar olmuştur. Bu ihtilaf ve çatışmaların en büyük sebebi hiç şüphe yok ki farklılıklardan kaynaklanmıştır. Bu farklılıkların toplumsal yaşamı zedelememesi için Yaratıcı, tarihin her döneminde insanoğluna peygamberlerini ve ilahi öğretilerini göndermiştir. İnsanlar daha iyi ve sağlıklı bir yaşam sürme ve toplumsal hayatı güzelleştirme konusunda bu öğretiler ve öğreticiler önderliğinde çözüm yolları aramışlardır. Ancak ilahi vahyi anlama konusunda vahyin muhatabı insanoğlu, bireysel ve toplumsal farklılıklardan dolayı ihtilafa düşmüş ve farklı değerlendirmelerde bulunmuştur.

İslam toplumunda bu farklılaşma ve ihtilafa düşme, Hz. Peygamber'in ölümü ile başlayıp devamında birbirinden farklı gurupların ve mezheplerin çıkmasına sebep olmuştur. İşte bu farklılaşmanın ve ihtilafa düşmenin sonucunda, Hz. Peygamber'in din konusunda her türlü bilgiyi verdiğini, inanç alanındaki meseleleri beyan ettiğini dolayısı ile dinin tamamlandığını bundan sonra din ile ilgili konuşmanın ve akli istidlalde bulunmanın gereksiz hatta hata olduğunu söyleyen "selefi düşünce", ilahi vahiyi akli deliller ile açıklamaya, ilahi mesajı sadece rivayet bağlamında değil zaman, mekân ve toplumsal unsurları da göz önüne alarak izah etmeye çalışan "Kelâmî düşünce" ortaya çıkmıştır.

Bu iki düşünce akımının taraftarları arasında Hz. Peygamber'in vefatını izleyen süreyle beraber tartışmalar ortaya çıkmış, önceleri sözlü olarak yapılan tartışmalar ilerleyen dönemlerde yerini reddiyelere ve bu konuda kitaplar telif etmeye bırakmıştır.

Din konusunda akli çıkarımları bid'at ve hurafe olarak adlandıran ve akıl yürütmeyi Sünnet yolundan çıkmak olarak nitelendiren Selefiyye mensupları her dönemde İlm-i Kelâm'a ve Kelâm ulemâsına karşı reddiyeler ve kitaplar kaleme almış, dini anlama hususunda nassın ve sünnetin yeterli olacağını savunmuştur.

Tezimize konu olan Hâce Abdullah El-Herevî de bahsi geçen Selef ulemâsına mensup âlimlerden biridir. 2 Şaban 396'da (4 Mayıs 1006) bugünkü Afganistan sınırları

içerisinde yer alan Herat'ta doğan Herevî'nin Hanbelî mezhebinin ateşli bir taraftarı olması, Mu'tezile kelâmcılarıyla beraber Ehl-i Sünnet olarak kabul adlandırılan Eş'arî kelâmcılarını da şiddetle eleştirmiş olması bununla da kalmayıp, akli ve insanın maslahatını önemseyen Hanefî fıkıh âlimlerini de reddetmesi onu diğer selef ulemasından ayrı bir yere koymaktadır.

Şair ve mutasavvıf kimliği ile ön plana çıkan Herevî'nin aşırı derecede Hanbelî mezhebine bağlı oluşu, Kelâm ilmini ve ehlini şiddetle eleştirmiş olması, bu alanda müstakil bir eser olarak karşımıza çıkan "*Zemmü'l-Kelâm ve Ehlihî*" adında bir kitap kaleme alması, şahsımı bu konuda tez hazırlamaya sevk etmiştir. Zira Kelâm ilmi ve bu ilmi savunan kelâmcılara karşı günümüzde de zaman zaman eleştiriler yöneltilmektedir. Bu sebeple Kelâm'ın temel argümanlarına hangi yönlerden eleştiriler getirildiğini ve kelâmcıların hangi suçlamalara muhatap edildiğini ve bunların geçerliliklerini araştırmak ihtiyacı doğmuştur. Bu konuya münhasır bir eser kaleme almış olması bizi Herevî'nin eleştirileri konusunda çalışma yapmaya sevk etmiştir.

Tezimiz bir giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde tezin konusu, amacı, yöntemi ve sınırlılıkları, Herevî hakkında yapılan çalışmalar, hayatından ve eserlerinden kısaca bahsettik. Aynı başlık altında, Herevî'nin Kelâm'a karşı düşüncelerini günümüze ulaştıran eseri ve yapılan tahkikler hakkında bilgi verdik. Ardından Herevî'nin nasıl bir kültürün devamı olduğunu anlayabilmek için, Herevî'den önce yapılan Kelâm eleştirilerini inceledik. Birinci bölümde Herevî'nin Kelâm ilmine yönelttiği eleştirileri, ikinci bölümde Herevî'nin kelâmcılara yönelttiği eleştirileri, üçüncü bölümde ise Herevî'nin bazı kelâmcılara ve Kelâm mezheplerine yönelttiği eleştirileri incelemeye çalıştık.

Hâce Abdullah el-Herevî'nin Kelâm ilmine ve kelâmcılara yönelik görüşlerini tespit ve tahlil ederken her ne kadar farklı kaynaklardan yararlınsak da ana kaynağımız olarak Herevî'nin kaleme aldığı ve müstakil bir eser olan *Zemmü'l-Kelâm ve Ehlihî* adlı eserini esas aldık. Herevî öncesinde Kelâm eleştirisi farklı kitaplarda alt başlıklar altında işlenmiş olsa da "*Zemmü'l-Kelâm*" yani "*Kelâm Eleştirisi*" ilk yazılan eser olarak karşımıza çıkmaktadır.

Herevî, Zemmü'l-Kelâm'da Kelâmı ve kelâmcıları eleştirirken kendi düşüncesini başlık olarak verip altına âyet ve hadisleri, yer yer de İslam âlimlerinden nakledilen rivayetleri aktarmıştır. Herevî'nin burada ki amacı, Ehl-i Hadîs'in ve Selefiyye'nin klasik üslubuna uyarak hiçbir şekilde tartışmaya girmeyip, kendi görüşünü belirten bir cümle eklemeksizin sırf seleften nakillerle Kelâm ilminin ve yönteminin batıl olduğunu, âlimlerinin ve mezheplerinin bid'at ehli olduğunu kanıtlamaya çalışmaktır. Çalışmamızda Herevî ile birlikte bazı âlimlerin de Kelâm ilmine ve kelâmcılara yaklaşımını da incelemeye gayret ettik. Bu arada Herevî'nin sunduğu argümanlar tahlil edilerek yaklaşımları değerlendirilmiştir.

Bu hususta çalışmama müsaade eden ve çalışmamın her aşamasında desteğini esirgemeyen kıymetli hocam ve danışmanım Prof. Dr. Hulusi ARSLAN'a, kendisi ile istişare etmeme müsaade edip düşünceleriyle çalışmama destek sunan Doç. Dr. Mustafa BOZKURT'a, teşekkürü bir borç bilir, her birine ayrı ayrı şükranlarımı sunarım. Tezim ile ilgilenen, bilgisayar bilgisinden yararlandığım kıymetli mesai arkadaşım Mehmet TÜRKER'e ve çalışma boyunca yanımda olan sevgili eşime müteşekkir olduğumu belirtirim.

Hüseyin Ferhat TAN

Malatya 2021

ÖZET

Hâce Abdullah El-Herevî 4 Mayıs 1006 yılında Afganistan'a bağlı Herat bölgesinin eski kalesi Kuhendiz'de dünyaya gelmiş ve hayatını bu bölgede geçirmiştir. Eğitim hayatına bölgede bulunan Malini medresesinde başlayan Herevî, yaşadığı dönemde ki farklı âlimlerden ders almış kısa bir süre içerisinde hadis yazmaya ve bölgedeki camilerde vaaz vermeye başlamıştır. Sûfî bir gelenekte büyüyen Herevî tasavvuf alanında onlarca eser bırakmıştır. Hanbelî mezhebine bağlı bulunan Herevî Kelâm İlmine ve kelâmcılara karşı eleştirisi hayatına etki etmiştir. Mu'tezile ve Kaderiyye'nin yanı sıra Ehl-i Sünnet'ten olan İmam Eş'ari'ye (ö. 324/936) de olan eleştirileri onu Kelâm eleştirisi noktasında ayrı bir noktaya taşımıştır. Ehli Sünnet'e olan düşmanlığı ve bildiğinden geri kalmayan Herevî defalarca hapis edilmiş ve sürgünler yaşamıştır. Ömrünün sonuna doğru gözlerini kaybetmesine rağmen Zemmü'l-Kelâm ve Ehlihî adlı eserini Selefî bir üslup ile kaleme almış, öğrencilerini de bu minvalde eğitmiştir. Herevî, Büşenc kasabasına sürgün edildikten sonra Herat'ta 22 Zilhicce 481/14 Mart 1089 yılında vefat etmiştir. Tezde Herevî'nin Kelâm İlmine ve kelâmcılara yönelttiği eleştiriler incelenip bu konuda tahliller yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kelâm, Zemmü'l-Kelam, Selef, Herat.

ABSTRACT

Hâce Abdullah El-Herevî was born on May 4, 1006 in Kuhendiz, the old fortress of Herat in Afghanistan and spent his life here. The Harevî started his education life in the Malini madrasah in the region and took lessons from different scholars during his time and started to write hadiths and preach in mosques in the region in a short time. Herevî, grew up in a Sufi tradition and left dozens of works in the field of Sufism. Herevî belongs to the Hanbali sect. His criticism of the Scholar of Kalam and the kalam had an impact on his life. He also criticized from Ahl'i Sunnah Imam Ash'ariya (d.324 / 936), Mu'tezile and Kaderiyye put him in a different point in terms of criticism of Kalam. He is known for his hostility to the people of Sunnah and as he knew he did not throw it back, he was imprisoned and exiled many times. Although he lost his eyes towards the end of his life, he wrote his work Zemmü'l-Kalam ve Ehlihi in a Salafist style, and he educated his students in this manner. Herevî died in Herat after the exile of Büşenc, 22 Zilhicce 481/14 March 1089. We will examine in our thesis the criticism of Herevî on the Science of Kalam and the theologians and make analyzes on this subject.

Keywords: Kalam, Zemmü'l-Kalam, Salaf, Herat.

İÇİNDEKİLER

KABUL ONAY SAYFASI	iii
ONUR SÖZÜ	iv
ÖNSÖZ	v
ÖZET	viii
ABSTRACT.....	ix
KISALTMALAR	xii
GİRİŞ	1
1. ARAŞTIRMANIN KONUSU, ÖNEMİ, AMACI, KAPSAMI, SINIRLILIKLARI VE YÖNTEMİ.....	4
1.1. Araştırmanın Konusu ve Önemi	4
1.2. Araştırmanın Amacı	5
1.3. Araştırmanın Kapsamı ve Sınırlılıkları.....	6
1.4. Araştırmanın Yöntemi	7
1.5. Herevî Hakkında Yapılan Araştırmalar.....	7
2. HÂCE ABDULLAH EL-HEREVÎ'NİN HAYATI VE İLMÎ KİŞİLİĞİ.....	9
2.1. Hayatı.....	9
2.2. İlmi Kişiliği	10
2.2.1. Zemmü'l-Kelâm ve Ehlihî.....	14
2.3. Hacê Abdullah El-Herevî'den Önce Yapılan Kelâm Eleştirisi.....	17

BİRİNCİ BÖLÜM

1. HÂCE ABDULLAH EL-HEREVÎ'NİN KELÂM İLMİNE YÖNELTİĞİ ELEŞTİRİLERİ

1.1. Dini Konularda Soru Sorulmaması Gerektiğine Yönelik İddiası	24
1.2. Dini Konularda Cedel/Tartışmanın Yasaklanmış Olduğu İddiası.....	27
1.3. Kur'an'ı Kerim Hakkında Tartışmanın Yasaklanmış Olduğuna Yönelik İddiası	31
1.4. Kur'an İle Yetinmenin ve Sünnete İhtiyaç Duyulmamasının Kötülüğüne Yönelik İddiası	35
1.5. Re'y ile Hadise Karşı Çıkmanın Kötülüğüne Yönelik İddiası.....	38

1.6. Dini Konuların Araştırılmasının Yasaklanmış Olduğuna Yönelik İddiası.. 45

İKİNCİ BÖLÜM

**2. HÂCE ABDULLAH EL-HEREVÎ'NİN KELÂMCILARA YÖNELTİĞİ
ELEŞTİRİLERİ**

2.1. Kelâmçıların Saptırıcı Önderler ve Münafık Hatipler Olduklarına Yönelik İddiası	56
2.2. Kelâmçıların Hevâlarına Göre Hüküm Verdikleri İddiası.....	58
2.3. Kelâmçıların Lanetli Oldukları İddiası	61
2.4. Kelâmıcılardan ve Bid'at Ehlinden İlim Alınmaması Gerektiğine Yönelik İddiası	64
2.5. Kelâmçıların Kötülüğe Çığır Açtıkları ve Fitne Çıkarttıkları İddiası.....	67

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. HEREVÎ'NİN BAZI KELÂM ÂLİMLERİ HAKKINDAKİ GÖRÜŞLERİ

3.1. Ebû Hanîfe (ö.150/767) Hakkındaki Görüşleri	71
3.2. Amr b. Ubeyd (ö.144/761) Hakkındaki Görüşleri	74
3.3. Cehm b. Safvân (ö. 128/745-46) Hakkındaki Görüşleri	76
3.4. İmam Eş'arî (ö. 324/965-66) Hakkındaki Görüşleri.....	79
3.5. Kaderiyye Hakkındaki Görüşleri.....	82
SONUÇ	86
KAYNAKÇA.....	90

KISALTMALAR

B.	: Oğlu
Bkz.	: Bakınız
Çev.	: Çeviren/ Çevirenler
DİB	: Diyanet İşleri Başkanlığı
Ed.	: Editör/ Editörler
Hız.	: Hazret/ Hazreti
İSAM	: İslam Araştırmaları Merkezi
Ö.	: Ölüm tarihi
T.C.	: Türkiye Cumhuriyeti
T.y.	: Tarihsiz yayın
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
Thk.	: Tahkik eden/ Tahkik edenler

GİRİŞ

Hâce Abdullah el-Herevî'nin mutasavvıf yönü ağır basmakla birlikte itikadi konularda da eserler kaleme almış bir müelliftir. Bu çalışmamızda Herevî'nin Kelâm ilmini ve kelâmcıları eleştirdiği “Zemmü'l-Kelâm” isimli eserini ele alıp inceleyeceğiz. Herevî ile ilgili öncelikle şu hususu belirtmek gerekir; o selefi geleneği devam ettiren bir şahsiyettir. Dolayısıyla Herevî'nin eserinde selef düşüncesinin ana prensiplerini bulmak ve bu izleri takip etmek kolaydır. Selef ve Selefiyye nedir, kimler selef denilmektedir? Öncelikle bu sorulara kısa bir cevap vermek gerekmektedir.

Sözlükte “önce gelmek, geçmek, geçmişte kalmak” anlamındaki selef (sülûf) kelimesinden gelen Selefiyye “geçmiş insanlar, soy, fazilet ve ilim bağlamında önce gelip geçenler” demektir. Selef, terim olarak ilim ve fazilet açısından müslümanların önderleri sayılan ashop ve tâbiîn için kullanılır.¹ Selefiyye, Kitap ve Sünnet ile birlikte, ilk üç nesli oluşturan Müslümanların; sahâbe ve tâbiînün söz ve davranışlarını kutsiyet mertebesine yükseltmiş, bunlara nakil, nas, eser, haber ve hadis gibi isimler vermişlerdir. Hadis taraftarları olarak da isimlendirilen Selefiye, İslâm'ın genel olarak kitap, sünnet, sahâbe ve tâbiûnun sözlerinden hareketle anlaşılması gerektiğini, bunların dışındaki şahsi re'y ve akli istidlallerin mecbur kalmadıkça kullanılmayacağını ilke olarak benimseyen kimseler için kullanılan ortak bir terimdir.² Selefi düşüncede, nassın ve naklin mutlak dokunulmazlığı vardır. Mübarek bir bilgi kaynağı olan vahiy ve nakil dini konu da tek söz sahibidir. Saltanat tahtında sadece o bulunur, sadece ona tabi olunur. Nassı itiraz, tenkit ve te'vil konusu yapmak kesinlikle caiz değildir.³

Selefi düşüncüye göre nasslarda belirtilen hükümlerin izahınının yapılmasına lüzum bulunmamaktadır. Ehl-i Hadis âlimleri, âyet ve hadislerin zâhirî anlamları üzerinde durmuşlardır. Onlara göre zayıf hadisler re'yden itimada daha şayandır.⁴ Bundan dolayı Ehl-i Hadis bir yandan nakli ve nassı takdis edip onu en üstün mertebeye

¹ M. Sait Özervarlı, “Selefiyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/399.

² Sönmez Kutlu, *Selefilik'in Fikri Arkaplanı-İslâm Düşüncesinde İlk Gelenekçiler* (İstanbul: OTTO Yayınları, 2016), 13.

³ Süleyman Uludağ, *İslam Düşüncesinin Yapısı, Selef, Kelâm, Tasavvuf, Felsefe* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2017), 32.

⁴ Hayrettin Karaman, *İslam Hukukunda İctihad* (İstanbul: DİB Yayınları, 1985), 103-105.

getirmiş, bir yandan da nakle müdahale edip onda tasarrufa kalkışan akli, yani beşeri düşünceyi şiddetle kötölemiş ve karalamaya çalışmıştır. Selefi ulema önceleri sözlü tartışmalar ve küçük çaplı reddiyelerle dile getirdikleri eleştirileri, Hicri 10. yüzyıldan itibaren bir yazım türüne çevirmiş ve sistematik bir şekilde Kelâm ilmini ve kelâmcıları eleştirmeyi meslek edinmişlerdir. Literatürde, Kelâm ilmini ve kelâmcıları eleştiren bu eserlerin ortak ismine “Zemmü’l-Kelâm” denilmektedir.⁵

Kelâm ilmine yapılan eleştirilen Herevî’nin dönemine kadar sistematik çalışmalardan ziyade farklı eserler içerisinde muhtelif başlıklar altında ele alınmıştır. Mu’tezile ve Cehmiyye başta olmak üzere bazı düşünce akımlarına karşı reddiyeler kaleme alınmış olsa da başlı başına müstakil bir eser olan “Zemmü’l-Kelâm ve Ehlihî” Herevî’ye aittir.⁶

Herevî, eserinde İlm-i Kelâm’ı ve Kelâm ulemâsını şiddetle eleştirmiş, dini konularda tartışmanın cedelden öteye geçmeyeceğini, cedel ile uğraşmanın da Allah’ın gazabını hak edeceği iddiasını savunmuştur.⁷ O, itikadî konularda akli istidlallerde bulunmanın, haberi sıfatların ve müteşabih âyetlerin te’vilinin kişiyi sünnet yolundan çıkaracağını ve helâk edeceğini iddia etmiştir. Herevî’yi böyle bir tutuma sevk eden sebeplere baktığımızda; kendi zamanında, itikadi mezheplerin ve düşünce ekollerinin sistematik bir hale gelmiş olmasının etkili olduğu görülmektedir. Bununla beraber Herevî’nin düşüncesinin oluşmasında yaşadığı coğrafyanın ve talebeliğini yaptığı hocalarının da etkisi büyüktür.

Herevî’nin yaşadığı zaman dilimine bakıldığında, İslam coğrafyasının genelinde akli istidlale karşı bir tepkinin olduğu görülecektir.⁸ Önceleri felsefeye yönelen bu tepki, zamanla yerini Kelâm ilmine bırakmıştır. İmam Gazâlî’ye kadar akli tefekkür konusunda yapılan çalışmalara karşı, selefin ve Ehl-i Sünnet’in eleştirisinin derli toplu olmadığı ve sistematik olmaktan uzak olduğu söylenebilir. Gazâlî ile birlikte bu

⁵ M.Sait Özervarlı, “Zemmü’l-Kelâm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2013), 44/241.

⁶ Ahmet Kavas (ed.), *Tarihte ve Günümüzde Selefilik-Milletler Arası Tartışmalı İlmi Toplantı* (İstanbul: Ensar Yayınları, 2014), 306.

⁷ Ebû İsmâîl Abdullah b. Muhammed b. Alî el-Ensârî el-Herevî, *Zemmü’l-Kelâm ve Ehlihî*, thk. Abdurrahman b. Abdulaziz eş-Şiblî (Medine: Mektebetü’l-Ulum ve’l-Hikem, 1998), 2/16-17.

⁸ Ahmet Emin, *Zuhru’l-İslâm* (Beyrut: Dâru’l Kitâb’il-Arabî, 1975), 1/ 128-130.

eleştiriler sistematik hale getirilmiş ve Selçuklu sultanları tarafından desteklenmiştir.⁹ Felsefe'ye ve Kelâm ilmine olumsuz tavır takınılan böyle bir zamanda Herevî, bu eleştirileri bir adım daha öteye taşıyarak selef dışındaki bütün anlayışlara ve düşüncelere karşı çıkmıştır.¹⁰

Herevî'ye göre, sadece vahye teslim olmak ve ona uymak doğru yolu bulabilmenin tek yoludur. İnanç sahasına giren konularda tartışmak kişiyi hak yoldan sapmaya ve bunun neticesinde helâk olmaya kadar götürür. Bu sebeptendir ki Hz. Peygamber biz ümmetini dini konuda tartışma hususunda uyarmış ve geçmiş ümmetlerin düştüğü hataya düşmememizi istemiştir. Dolayısıyla Herevî'nin eseri incelendiğinde klasik anlamda selef düşüncesinin tüm prensiplerini taşıdığı anlaşılmaktadır.

Herevî, Mu'tezile ve Cehmiyye kelâmını eleştirdiği gibi Kelâm usulünü kabul eden Şâfiî ve Hanefî fukahasını da eleştirmiştir, bu eleştiriler onun doğup büyüdüğü ve hayatını idame ettiği Herat'tan birkaç kez sürgün edilmesine dahi sebep olmuştur. Adeta Hanbelî mezhebinin dışındaki bütün mezhepleri eleştiren Herevî'nin, üslubunun ve eleştirisinin şiddeti sebebi ile muhalifleri artmış, inandığı şeylerden taviz vermemesinden dolayı zaman zaman baskı altına alınmaya çalışılmıştır. Müteşâbih âyetlerin ve hadislerin te'vili konusunda takıldığı sert tutum onun Müşebbihe ve Mücessime olarak suçlanmasıyla sonuçlanmıştır.

Hayatının her alanında ilmi tartışmalara giren, eleştirilerinin dozu ve eleştiri alanının genişliği sebebiyle bazen baskı altına alınan, bazen de ikamet ettiği beldelerden sürgün edilen Herevî, geride tasavvuf, kelâm ve şiir alanlarından oluşan birçok eser bırakmıştır. Bu çalışmada Herevî'nin Kelâm ilmine ve kelâmcılara yönelttiği tenkitleri konu alan "Zemmül Kelâm" isimli eseri incelenecektir.

⁹ Süleyman Dünya, *el-Hakâike fi Nazari'l-Gazâlî* (Mısır: Dâru'l-Me'arif, 1980), 16-17.

¹⁰ Ahmet Erkol, *Kelâm İlmine Yönelik Eleştiriler-Selef Âlimleri ve Gazali Örneği* (İstanbul: Divan Kitap, 2018),100.

1. ARAŞTIRMANIN KONUSU, ÖNEMİ, AMACI, KAPSAMI, SINIRLILIKLARI VE YÖNTEMİ

1.1. Araştırmanın Konusu ve Önemi

Hz. Peygamber hayatta iken vahyin inişi devam etmekte, Hz. Peygamber de ashabına dini ilgilendiren konularda açıklamalarda bulunmaktaydı. Sahabe zihnini meşgul eden itikadi ve ameli konuları bizzat aralarında bulunan peygambere sorarak öğreniyordu. Kur’ân-ı Kerîm itikadi alanda açıklama yapmakla beraber, “*Ey iman edenler! Allah ve resulüne itaat edin, söylediklerini işittiğiniz halde ondan yüz çevirmeyin*”¹¹ buyurarak Hz. Peygamber’e de mutlak itaati emrediyordu. Bundan dolayı sahabe döneminde hem Kur’ân-ı Kerîm’de belirtilen emir, yasak ve hükümlere hem de Hz. Peygamber’in dini beyanlarına kesin bir itaat bulunuyordu. Fakat Hz. Peygamber hayattayken hiçbir itikadi problemin olmadığı veya sahabe tarafından inanç ile alakalı soru gelmediği ya da bu konularda hiç konuşulmadığı söylenemez.¹²

Hicri birinci asırda gerek sahabeler arasında çıkan siyasi sorunlardan¹³ ve bu sorunların bir neticesi olarak ortaya çıkan “büyük günah” kavramından¹⁴, gerek nassın tabiatından¹⁵ ve farklı kültür ve milletler ile kaynaşmanın sonucu olarak İslam dinini savunma gayesi ile İslami düşünce sistemi gelişmiş ve bu çerçevede ekoller ortaya çıkmıştır.¹⁶

Hz. Peygamber’in içerisine bulunduğu dönemden sonra ortaya çıkan her türlü yeniliğe bid’at kavramı ile yaklaşan selef mensupları Kelâm ilmini ve Kelâm âlimleri her dönem de eleştirmiş, tekfir etmiş hatta “karşı mihne uygulamaları” diyebileceğimiz düşmanlıklar sergilemiştir.¹⁷

¹¹ el-Enfâl 8/20.

¹² Kadir Canatan, *Kur’an’da Hz. Peygambere Sorulan 13 Soru* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2005), 1-2.

¹³ Montgomery Watt, *İslam Felsefesi ve Kelâmı*, çev. Süleyman Ateş (Ankara: A.Ü. Basımevi, 1968), 37.

¹⁴ Şerafeddin Gölcük - Süleyman Toprak, *Kelâm* (Konya: Tekin Kitabevi 1996), 37.

¹⁵ Nasr Hamid Ebû Zeyd, *İlahi Hitabın Tabiatı*, çev. Mehmet Emin Maşalı (Ankara: Kitabiyat Yayınları, 2001), 48-50.

¹⁶ Kemal Işık, *Mu’tezile’nin Doğuşu ve Kelâmî Görüşleri* (Ankara: A.Ü. Basımevi, 1967), 35.

¹⁷ Zübeyir Bulut, “Karşı Mihne Uygulamaları ve er-Risaletü’l-Kâderiyye”, *Kelâm Araştırmaları Dergisi* 15/1 (Ocak 2017), 75-110.

Tezimize konu olan mutasavvıf âlim Herevî’de yukarıda bahsettiğimiz Selefiyye mensuplarından. ¹⁸ Herevî yaşadığı dönem boyunca Kelâm ilmini ve kelâmcıları eleştirmiş ve öğrencilerini bu minvalde eğitmiştir. Herevî’nin diğer selef âlimlerinden ayrıldığı ve önem arz eden yönü ise kelâmcılar arasında herhangi bir ayırım yapmamış olması ve Ehl’i-Sünnet âlimlerini de eleştirmesidir. Öyle ki Herevî eserinin sonunda İmam Eş’arî’ye ayrı bir başlık açıp karalamalara ve iftiralara gidecek kadar eleştirinin dozunu yükseltmiştir. ¹⁹

Selefiyye’nin Kelâm ilmine ve kelâmcılara olan düşmanlıklarını anlayabilmek için Herevî’yi iyi tahlil etmek önem arz etmektedir. Çünkü Herevî’nin Zemmü’l-Kelâm adlı eserindeki eleştirileri müstakil ve kapsamlı bir eleştiri konumundadır. ²⁰ Öte yandan Herevî’nin, Zemmü’l-Kelâm isimli eseri bu alanda bir geleneğe öncülük edecektir. ²¹ İşte bu çalışmanın konusu Herevî’nin Kelâm ilmine ve kelâmcılara yönelttiği eleştirilerdir.

1.2. Araştırmanın Amacı

Ehl-i Sünnet kelâmcılarından Abdullatif el-Hârputî (ö.1335/1916) Kelâm ilminin gayesini şu şekilde tarif etmiştir:

“Kelâm ilminin amacı, taklid çukurundan yakînin zirvesine çıkmak, irşada muhtaç olanları irşad etmek, müânid inkârcıları susturmak ve müslümanların inançlarını batıl ehlinin şüphelerinden korumaktır. Bununda ötesinde kelâm, her iki dünya saadetini amaçlar. Dolayısıyla o bahsettiğimiz her iki bakımdan ilimleri en üstünüdür” ²²

İmam Gazâlî (ö.505/1111) de Kelâm ilmini amacına göre şöyle tanımlamıştır: *“Kelâm ilminin gayesi, Ehl-i Sünnet akâidesini muhafaza etmek ve onları bid‘at ehlinin bozmasından korumaktır.”* ²³

¹⁸ Herevî, *Zemmü’l-Kelâm*, thk. Abdulaziz eş-Şiblî, 1/299.

¹⁹ Herevî, *Zemmü’l-Kelâm*, thk. Abdulaziz eş-Şiblî, 6/187.

²⁰ Erkol, *Kelâm İlmine Yönelik Eleştiriler*, 107.

²¹ Özervarlı, “Zemmü’l-Kelâm”, 44/241.

²² Abdullatif el-Harputi, *Tenkihu’l-Kelâm fî Akâidi Ehli’l-İslâm-Kelâm İlmine Giriş İlahiyat, Nübüvvet, Sem’iyyât, İmamet*, çev. Fikret Karaman (İstanbul: Çelik Yayınevi, 2016), 21.

²³ Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazâlî, *el-Munkizu mine’d-Dalâl*, çev. Abdurrezzak Tek (İstanbul: Emin Yayınları, 2015), 132.

Her ne kadar İslam âlimleri Kelâm ilmini “Usul-i Din”²⁴ olarak nitelendirip, İslami bir ilim dalı olarak tarif etseler de Herevî böyle düşünmemektedir. Herevî Kelâm’ı bir ilim dalı olarak görmez, çünkü ona göre üç şey ilimden sayılır, bunlar: muhkem âyetler, kesin olan sünnet ve farizalardır, bunun dışındaki her şey bid’at ve hurafedir.²⁵ Herevî, kelâmcıları da âlim olarak değil, bir sapırtıcı ve münafık olarak nitelemektedir.²⁶

Herevî, Kelâm ilmine ve kelâmcılara olan eleştirilerini onlarca âyet, hadis ve çeşitli rivayetleri aktararak kapsamlı bir anlatımla dile getirmektedir. Herevî’nin bunları yapmasındaki amaç, Kelâm ilminin gereksiz ve bid’at olduğu,²⁷ re’y ve akli istidlallerin Allah ve Resülü tarafından yasaklandığı,²⁸ Selefe uymanın kişiyi hidayete götüreceği düşüncesini kanıtlamaya çalışmaktır.²⁹

Bizim çalışmamızın temel amacı ise, Herevî’nin Kelâm ilmine olan düşmanlığını ve eleştirilerini öne sürerken ortaya koyduğu argümanları tespit etmek ve incelemek, Kelâm ve kelâmcılar hakkındaki öne sürdüğü iddialarının doğruluğunu/yanlışlığını tespit etmek, Herevî’nin üslup ve tavırlarını incelemek ve böylesine bir düşüncenin İslam düşüncesine etkisi üzerine tahlillerde bulunmaktır.

Herevî hakkında gördüğümüz kadarıyla daha çok tasavvuf alanında çalışmalar yapılmış, onun tasavvufi görüşleri ve eserleri incelenmiştir. Kelâm konusunda ise bir eksiklik olduğunu görmekteyiz. Çalışmamız ile bu eksikliği bir nebze olsun gidermeyi ummaktayız.

1.3. Araştırmanın Kapsamı ve Sınırlılıkları

Herevî, tasavvuf başta olmak üzere çeşitli ilim dallarında onlarca eser vermiştir. Tezimizin konusu itibarıyla, Kelâm ilmine eleştirilerini içeren “*Zemmü’l-Kelâm ve Ehlihî*” adlı eserini incelemeye alacağız.

²⁴ Ebû’l-Hasen Alî b. İsmâîl b. Ebî Bişr İshâk b. Sâlim el-Eş’arî, *İstihsânu’l-Havd fi İlmi’l-Kelâm*, çev. Melikşah Sezen (İstanbul: Kökler Derneği Yayınları, 2016), 34-35.

²⁵ Herevî, *Zemmü’l-Kelâm*, thk. Abdulaziz eş-Şiblî, 1/ 20-24.

²⁶ Herevî, *Zemmü’l-Kelâm*, thk. Abdulaziz eş-Şiblî, 1/80-81.

²⁷ Herevî, *Zemmü’l-Kelâm*, thk. Abdulaziz eş-Şiblî, 2/5-10.

²⁸ Herevî, *Zemmü’l-Kelâm*, thk. Abdulaziz eş-Şiblî, 1/381-390.

²⁹ Herevî, *Zemmü’l-Kelâm*, thk. Abdulaziz eş-Şiblî, 1/299-305.

Bu eserin, iki farklı tahkikinin bulunduğu ve bunların bazı noktalarda birbirlerinde bulunmayan farklı başlıkları içerdiği araştırmamız sonucunda vardığımız ilk izlenim olmaktadır. Bundan dolayı ilk olarak Abdurrahman b. Abdulaziz eş-Şiblî'nin Mektebetü'l-Ulum ve'l-Hikem adlı yayınevinden çıkarttığı 7 ciltlik tahkikinden, ikinci olarak ise Ebû Cabir Abdullah b. Muhammed b. Osman el-Ensârî tarafından tahkik edilen ve Mektebetü'l-Ğuraba'i-Eseriyye adlı yayınevinden çıkarılan 5 ciltlik eserinden faydalanacağız.

Konunun anlaşılması için her ne kadar başta Selefiyye âlimleri ve kelâmcılardan yararlınsak da Herevî'nin bu konuda günümüze ulaşan tek eseri olduğu için, tespit ve tahlillerimiz bu eser üzerine yoğunlaşılacaktır.

1.4. Araştırmanın Yöntemi

Araştırmamızın öncesin de Herevî'yi tanıtmak ve düşüncesinin oluştuğu ortamı anlayabilmek için hayatını, ilmi kişiliğini ve eserlerini kısaca inceleyeceğiz. Herevî, eserinde eleştirilerini başlıklar üzerinden ifade etmektedir, bu nedenle onun eleştirilerinin daha iyi analiz edebilmek için kendi kullandığı başlıkları veya mana bakımından buna yakın anlamları başlıklar halinde vererek, Herevî'nin eleştirilerini aktarmaya çalışacağız. Ayrıca başlıkları kullanırken yine Herevî'nin kullandığı sıralamaya riâyet edilecektir. Araştırmamızda genel olarak söz konusu kaynaklarda bulunan verilerin tespiti ve onların analizine dayanan bir yöntem kullanılacaktır.

1.5. Herevî Hakkında Yapılan Araştırmalar

Herevî'nin özellikle tasavvuf alanında ki eserleri üzerine akademik çalışmalar yapılmış, doktora ve yüksek lisans tezleri hazırlanmış, makaleler yazılmıştır. Yapılan çalışmalardan bazıları şunlardır:

Ülkemizde Herevî üzerine kayıtlara geçen ilk çalışma, Fars dili ve Edebiyatı Uzmanı Tahsin YAZICI'nın 1955 yılında yayınladığı "*Abdullâh-i Ensârî ve Eserleri*" isimli doçentlik çalışmasıdır. Yine Yazıcı tarafından "*Abdullâh-i Ensârî'nin Kanz as-Salikin*" isimli makalesi 1963 yılında yayınlanır.

1962 yılında Arap, Fars ve Türk filolojisi üzerine çalışmaları ile bilinen son devir mütehasşsılarından Ahmet ATEŞ, Zemmû'l-Kelâm hakkında, Afganistan'da düzenlenen bir konferansta sunulmak üzere Farsça bir makale kaleme alır. 1964 yılında “*Abdallah-i al-Ansârî'nin Kitâb damm al-kalâm wa ahlih Adlı Eseri*” adında Türkçe olarak yayınlanır.

1988 yılında Ankara Üniversitesinde, Cevdet ÇAĞAN tarafından “*Hâce Abdullah Ensârî'nin Risâleleri*” isimli yüksek lisans tezi hazırlanır ve bu tez çalışmasında Herevî'ye ait olan risâlelerden bazılarının tercümelere yapılır.

1993 yılında Marmara Üniversitesi'nde, Sezai KÜÇÜK tarafından “*Hâce Abdullah el-Ensârî el-Herevî ve Kitâbü'l-fütüvve'si*” adlı yüksek lisans tezi ve 2002 yılında Uludağ Üniversitesi'nde Abdullah Damar tarafından hazırlanmış olan “*Menâzilü's-Sâirîn Şerhleri ve Âb-ı Hayât*” adlı doktora tezi ilgili literatürde yerini alır.

2013 yılında Marmara Üniversitesi'nde Muhammet Nedim TAN tarafından, “*Abdullah Ensârî Herevî'nin Tasavvuf Tarihindeki Yeri ve Sad Meydân*” adında doktora tezi hazırlanmıştır. Herevî'nin tasavvufi kimliği ve hayatı hakkında oldukça önemli bir çalışma olarak literatürde yerini almıştır.

Herevî ile alakalı Kelâm alanında yapılan çalışmalara geldiğimizde ise literatürde başlı başına bir çalışma yapılmadığı görülmektedir. Bununla beraber 1975 yılında Ankara Ünivertesi'nde Talat KOÇYİĞİT tarafından kaleme alınan “*Hadisçilerle Kelâmcılar Arasındaki Münakaşalar*” adlı eserde Zemmû'l-Kelâm'ın Ankara Üniversitesi'nde bulunan el yazmasından birçok alıntı yapılmıştır.

2002 yılında Ankara Üniversitesi'nde Ahmet ERKOL tarafından doktora tezi olarak kaleme alınan ve kitaplaştırılan “*Kelâm İlmine Yöneltilen Eleştiriler: Selef Âlimleri ve Gazâlî Örneği*” adlı çalışma yapılmıştır. Söz konusu eserde Herevî'ye ve görüşlerine, Selefiyye âlimleri başlığı altında değinilmiştir.

Yukarıda bahsettiğimiz çalışmaların dışında Herevî hakkında birçok makale kaleme alınmış ve özellikle Tasavvuf ile ilgili kitapları tercüme edilmiştir. Yapılan çalışmaları incelediğimizde Herevî'nin, Kelâm'a ve kelâmcılara olan yaklaşımını ve

eleştirilerini içeren müstakil bir çalışmanın olmadığını farkettilik. Bizde çalışmamızda, onun bu alanda ki düşünceleri tahlil edilmeye ve görüşleri ortaya koymaya çalıştık.

2. HÂCE ABDULLAH EL-HEREVÎ'NİN HAYATI VE İLMÎ KİŞİLİĞİ

2.1. Hayatı

Mutasavvıf, şair ve âlim kimliğine sahip olan Hâce Abdullah el-Herevî H. 2 Şâban 396'da (M. 4 Mayıs 1006) bu günkü Afganistan sınırları içerisinde yer alan Herat'ta doğmuştur.³⁰ Tam adı ve künyesi, Ebû İsmâîl Abdullah b. Muhammed b. Alî el-Ensârî'dir.³¹ Soyu, ensârdan Ebû Eyyüb el-Ensârî'nin oğlu Mett'e dayanmaktadır. Mett el-Ensârî, Hz. Osman'ın halifelîği zamanında, Horasan'ın fethinde Ahnef b. Kays (ö. 67/686-87) öncülüğündeki ordu ile birlikte Herat'a giderek oraya yerleşmiştir. Kaleme aldığı eserler ve verdiği ilmi gayretler sebebi ile Halife Kâim Biemrillâh (ö. 467/1075) tarafından “Şeyhü'l-İslâm” ve “Şeyhü's-Şüyüh” unvanlarla nitalendirilmekte, Pîr-i Herat, Pîr-i Tarikat, Şeyhü'l-Horasan, Nâsirü's-sünne gibi unvanlar ile de anılmaktadır.³² Herevî, tasavvufi kültürün yoğun olarak yaşandığı bir çevrede büyümüş ve babası Ebû Mansûr Muhammed bin Ali'nin, Cüneyd-i Bağdâdî (ö. 297/909)'nin tasavvuf anlayışına bağlı olan Şerîf Hamza Akil'nin sohbetlerine iştirak ettiği kaynaklarda zikredilmektedir. Herevî, bu etkenlerden dolayı küçük yaşta mutasavvıf ve sûfiler ile tanışmış ve tasavvufi bir hayat tarzını benimsemiştir.³³ Yaptığı seyahatler de zamanın mutasavvıfları ve şeyhleri ile görüşmüştür. Özellikle Ebû'l-Hasan el-Harakânî (ö. 425/1033) ile Ebû Saîd-i Ebû'l-Hayr (ö. 440/1049) gibi coşkulu ve cezbeli sûfiler onun mutasavvıf kimliğine katkıda bulunmuştur. Kaynaklarda, el-

³⁰ Şemseddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymâzî ez-Zehebî, *Siyerü A'lâmü'n-Nübelâ*, thk. Şuayb Arnavud (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985), 18/503; Şemseddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymâzî ez-Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffâz* (Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998), 3/249-253; Şemseddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymâzî ez-Zehebî, *el-İşârât ilâ Vefeyâti'l-Âyân*, thk. İbrahim Salih (Beyrut: Dâru İbni'l-Esîr, 1991), 243; Ali b. Ebi'l-Kerem Muhammed b. Muhammed b. Abdülkerîm Şeybanî, *el-Kâmil fi't-Târih*, thk. Ömer Abdüsselam Tedmirî (Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-Arabî, 1998), 8/323; Muhammed b. Ebî Ya'lâ el-Bağdâdî, *Tabakâtü'l-Hanâbile*, thk. Muhammed Hâmid el-Fakî (Kâhire: Matba'atü's-Sünnetü'l-Muhammediyye, 1998), 2/247; Abdurrezzak Tek, *Tasavvufi Mertebeler* (İstanbul: Emin Yayınları, 2008), 15-19

³¹ Muhammed Bakır el-Hânsârî, *Ravdatü'l-Cennat* (Beyrut: Dâru'l-İslamiyye, 1991), 5/109-111.

³² Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffâz*, 3/249.

³³ Hânsârî, *Ravdatü'l-Cennat*, 5/111.

Herevîyye veya el-Ensâriyye adıyla bir tarikat kendisine nispet edilmektedir. Fakat böyle bir tarikat isimden öteye geçmediği yapılan çalışmalarda ortaya konulmaktadır.³⁴

2.2. İlmî Kişiliği

Herevî, 417/1026 yılında hadis ve fıkıh dersleri almak, âlim ve şeyhlerin sohbet meclislerine katılmak için Nîşâbur'a yolculuk etmiş, Ebû Nasr Mansûr Ahmed, Ebû'l-Hasan Ahmed es-Sâlifî, Ebû Saîd es-Sayrâfî gibi dönemin âlimleriyle görüşmüş, ayrıca Ebû Abdullah İbn Bâkûye eş-Şîrâzî ve Nâsır el-Mervezî'nin derslerine katılmıştır. Ancak Ebû İshak el-İsferâyînî (ö. 418/1027), İsmâil es-Sâbûnî (ö. 449/1057), Rükûnülislâm el-Cüveynî (ö. 478/1085) gibi âlimlerle sırf Eş'arî ekolünde olduklarından dolayı görüşmediği; hatta yine Eş'arî olduğu için Abdülkerîm el-Kuşeyrî (ö. 465/10729) gibi devrin önde gelen mutasavvıfın ilim meclisine katılmadığı düşünülmektedir. Aynı yıl içerisinde Herat'a dönen Herevî, Şeyh Amû'nun yanında medresedeki eğitimine devam etmiştir.³⁵

Herevî'nin eğitim hayatını incelendiğinde sürekli ilim halkalarına katıldığı ve farklı hocaların ilminde istifade etmeye çalıştığı görülmektedir. Eğitimine Şeyh Amû'nün tekkesinde devam ederken, Herat'ta oturan devrin meşhur vaizi ve âlimi Yahyâ b. Ammâr eş-Şeybânî'den tefsir ve hadis dersleri almış ayrıca Abdülcebbar el-Cerrâhî'nin yanın da Tirmizî'nin sahîhini okumuştur. Herevî, Karrâb ve İbn Mencûye gibi hadis âlimlerinin de derslerine icabet etmiştir. Herevî'nin, Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855)'in bir hayranı ve ateşli bir savunucusu olmasında ise babasının ve bazı hocalarının Hanbelî mezhebinden olmaları etkili olmuştur, ancak bu konuda en büyük hissedar olan kişi hocası Ebû Abdullah et-Tâkî es-Sicistânî (ö. 416/1025) olduğu düşünülmektedir.³⁶ Zira, Herevî, Sicistânî ile görüştüktan sonra Hanbelî mezhebinin tâvîzsiz bir müntesibi olmuştur. Önceden ifade ettiğimiz üzere, itikadi alanda İmam Ahmed'e olan bağlılığı ve görüşlerinden taviz vermemesi ileriki yaşantısında Herevî'yi büyük sıkıntılara sokacaktır.

³⁴ Reşat Öngören, "Tarikat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/104.

³⁵ Süleyman Uludağ, "Herevî, Hâce Abdullah", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/222.

³⁶ Uludağ, "Herevî, Hâce Abdullah", 17/222.

Birçok hocadan ders alıp ilmî seyahatlerde bulunan Herevî, Herat'ta Hadis ve şer'î ilimler alanında ders vermeye başlamıştır. Derslerinde adeta İslam dininin düşmanı olarak gördüğü Kelâm ilmini ve kelâmcıları yeren Herevî, 430/1039 yılında Mu'tezile ve Eş'arî âlimleri tarafından şeriatın sınırlarını aşmak ve Mücessime'den olmakla itham edilmiş ve Gazne Sultanı Mes'ud (ö. 432/1041)'a şikâyet edilmiştir. Sultan Mes'ud ile yaptığı görüşme sonucunda herhangi bir ceza almayan Herevî, Herat'ta Gazneliler'in hâkimiyetinin bitip Selçuklu Devleti'ne geçmesiyle sürgünler, hapis cezası gibi birçok sıkıntı ile baş etmek durumunda kalmıştır. Herevî, Herat'ta bazı Kelâm ve fıkıh derslerini engellemesinden ve kelâmcılar aleyhine konuşmasından dolayı Şekîvân'a sürgün edilmiştir.³⁷

Şekîvân'dan döndükten sonra öncelikli işi te'lifine başladığı Kur'an tefsirini yazmaya devam eden Herevî, tefsirinde bid'at ehli olarak gördüğü mezhepleri, özellikle Mu'tezile ve Eş'ari mezheplerini ve âlimlerini eleştirmiştir. Müteşâbih âyetleri te'vil etmekle suçladığı ulemânın şikâyetlerinden dolayı 438/1046 yılında Herat şehrine yakın bir mesafede olan Bûşenc kasabasında tutuklanarak hapsedilmiştir. Bir yıl Bûşenc'de hapis yatan Herevî, hapis süresi bittikten sonra Herat'a dönüp yarım kalan Kur'an tefsirine devam etmiştir.³⁸

Müteşâbih âyetleri te'vil etmekle suçladığı Mu'tezile ve Eş'arî'yi, re'y ehli olmakla itham ettiği Hanefî ve Şafîî âlimler tarafından defalarca Nizâmülmülk (ö. 485/1092)'e şikâyet edilen Herevî, yaptığı tartışmalardan muhaliflerine galip gelse de kamu düzeninin bozulacağı sebebi ile Nizâmülmülk'ün emriyle 458/1066 yılında Herat'tan Belh'e sürgün edilmiş ve burada bir yıl kaldıktan sonra Herat'a geri dönmüştür.³⁹

Her ne kadar Kelâm ilmine dair söylemlerinden ve kelâmcılar hakkındaki görüşlerinden dolayı sürgün ve hapis gibi cezalar olsa da Herat'ta aynı minval üzerine derslerine ve sohbetlerine devam eden Herevî, bir kez daha hasımları tarafından Nizâmülmülk'e şikâyet edilmiştir. Ancak vezirinde katıldığı bir tartışmada galip gelerek vezirin yanında itibarını arttırmayı başarmıştır. Hasımları Herevî'nin seccadesinin altına bakır bir put saklayıp onu küçük düşürmek ve Mücessime'den olduğunu kanıtlamak

³⁷ Zehebî, *A'lâmü'n-Nübelâ*, 18/506.

³⁸ Zehebî, *A'lâmü'n-Nübelâ*, 18/506-507.

³⁹ Zehebî, *A'lâmü'n-Nübelâ*, 18/507.

istemişlerde yapılan tahkikat sonucunda bunun bir komplo olduğu anlaşılmış, bu sayede Herevî'nin itibarı artmış ve artık hayatının kalan kısmını bu konuda rahat bir şekilde yaşamasına vesile olmuştur.⁴⁰

Herevî, 473/1080 yılında yaşının da ilerlemesine bağlı olarak görme duyusunu kaybetmesine rağmen talebe yetiştirmekten, ders ve sohbet vermekten geri durmamış hatta zamanını daha verimli olarak kullanmıştır. Gözlerinde ki sağlık problemlerinden dolayı öğrencilerinde yardımları ile faaliyetlerine devam eden Herevî, *Menâilü's-Sâ'irîn*'i ve *Zemmü'l-Kelâm ve Ehlihî* adlı eserlerini 475/1083 yılında tamamlamıştır.⁴¹

Ömrünün sonlarında bir Kelâm âlimi ile yaptığı tartışmadan sonra öğrencilerinin, tartıştığı Kelâm âliminin evini yakması ile sürgün hayatı tekrar başlayan Herevî, Bûşenc kasabasına sürülmüştür. 480/1087 yılında Herat'a dönen Herevî, yarım kalan tefsirini tamamlamaya çalışsa da ömrü buna yetmemiş, 22 Zilhicce 481/14 Mart 1089 Cuma günü vefat etmiştir.⁴²

Herevî, 80 yılı aşkın bir hayat yaşamış, kendi devrinde siyasi ve mezhebi mücadelelere rağmen eğitim ve öğretim faaliyetlerinden ödün vermemiştir. Özellikle Kelâm âlimleri ile itikâd konularında çekişmelerinden dolayı sürgün ve hapis hayatı yaşayan Herevî, Tasavvuf ve Kelâm alanında eserler kaleme almış, hayatını bildiği doğrular üzerine yaşamıştır. Arapça ve Farsça dillerine hâkim olan Herevî'nin günümüze ulaşan kitaplarında anlatmak istediği konu ne olursa olsun üslup bakımında edebi bir dilin bulunduğu aşikârdır.

Herevî, Kelâm alanında tezimizin ana kaynağını teşkil eden "*Zemmü'l Kelâm ve Ehlihî*" ve günümüze ulaşan "*Kitâbü'l-Erba'in fi Delâ'ili't-Tevhîd*" adlı eserleri kaleme almıştır. Herevî'nin adını verdiğimiz bu iki Kelâm eserinin dışında kaynaklarda adı geçen fakat günümüze ulaşamamış Kelâm alanında ki eserleri ise şunlardır:⁴³

1-Menâkibü li Ahmed b. Hanbel

⁴⁰ Zehebî, *A'lâmü'n-Nübelâ*, 18/512.

⁴¹ Zehebî, *A'lâmü'n-Nübelâ*, 18/506-514.

⁴² Ebû'l-Fidâ İmâdüddîn İsmâil b. Şihâbiddin Ömer b. Kesîr, *El-Bidâye Ve'n-Nihâye* (Beyrut: Mektebetü'l-Meârif, 1990), 12/135; Kâsım-ı Ensârî, "Abdullah-ı Ensârî'nin Hayatı, Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri", çev. Ali Güzelyüz, *Şarkiyat Mecmuası* 1/9 (2006), 127.

⁴³ Uludağ, "Herevî, Hâce Abdullah", 17/222.

2-*Tekfirü'l-Cehmiyye*

3-*Kitâbü'l-Kaderiyye*

4-*Menâkıbü Ehl'i-Eser*

5-*Kitâbü'l-Kavâ'id*

6-*Kitâbü'l-Fârûk fi's-Sıfat*

Herevî, tasavvufun İran edebiyatındaki ilk temsilcilerinden olması yönüyle, kendi devrinden sonra yaşayan çoğu mutasavvıf ve şaire rehberlik etmiş,⁴⁴ tasavvuf alanında bıraktığı eserleriyle ilgili literatüre hacim kazandırmıştır. Herevî'nin, tasavvuf alanında bıraktığı eserleri şöyle sıralanabilir:⁴⁵

1- *Tabakatü's-süfîyye,*

2- *Sâd Meydan,*

3- *Menâzilü's-Sâirîn,*

4- *İlelü'l-Makam,*

5- *Münacaat,*

6- *Muhtasar fi Adâb-ı Sufîyye,*

7- *Kenzü's-Salikîn, (Zâdü'l-arifîn),*

8- *Makalat fi'l-Meviza li Nizamülmülk,*

9- *Risale-i Mufassala ber Fusûl-i Çihl ü Dûder,*

⁴⁴ Mürsel Öztürk, "Hâce Abdullah Ensari'nin Tasavvufi görüşleri", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Doğu Dilleri ve Edebiyatları Dergisi* 5/1 (1992), 21-32.

⁴⁵ Uludağ, "Herevî, Hâce Abdullah", 17/222.

10- *Rubaiyyat*,

11- *Resâil-i Hâce Abdullah Ensârî, (Kenzü's-sâlikîn, Varidât, Kalendername, Heft hisâr, Mekûlât, Mahabbetname, İlahîname adlı risaleleri).*⁴⁶

2.2.1. Zemmü'l-Kelâm ve Ehlihî

“Zemmü'l-Kelâm ve Ehlihî”, Hâce Abdullah el-Herevî'nin, ömrünün sonlarına doğru öğrencilerinde yardımları ile kaleme aldığı eseridir. O bu eserinde, özelde kendi devrinin Kelâm ile ilgili tartışmalarını, genelde ise İlm-i Kelâm'ı, Kuran ve Sünnet'e aykırı olduğu gerekçesi ile eleştirmiş, bu konuda oldukça sert ve menfî bir üslûp kullanmıştır. Herevî, eleştirdiği konularda seleften ve mezhep imamlarından nakillerde bulunmuştur. Ancak söz konusu eser okunduğunda yöneltilen eleştirilerin rivayet boyutundan aklî boyuta geçemediği görülecektir.

Zemmü'l-Kelâm hakkındaki ilk çalışmalar ve faaliyetler tespit ettiğimiz kadarıyla Kabil Üniversitesinde Profesör olarak görev yapan Beaurecueil'e aittir.⁴⁷ Ülkemizde ise Ahmet Ateş, 1962 yılında Herevî'nin vefatının 900. yıldönümü sebebiyle Afganistan'da gerçekleştirilen konferansta sunulmak üzere akademik bir tebliğ hazırlamıştır. Ateş, ilk olarak Farsça yazdığı tebliğini 1964 yılında makale olarak Türkçe'ye tercüme ederek yayınlamıştır.⁴⁸

Zemmü'l-Kelâm'ın farklı kütüphanelerde üç adet el yazması bulunmaktadır. Londra'da bulunan 710/1310 tarihli nüsha, 1871 yılında C. Rieu tarafından ayrıntılarıyla incelenmiştir. 685/1285 tarihli nüsha Şam'da Zâhiriye kütüphanesinde bulunmaktadır. Zâhiriye kütüphanesinde bulunan nüshanın baş tarafı eksiktir. Üçüncü ve en ayrıntılı nüsha ise Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. Bu nüsha Türk Dili üzerine yaptığı çalışmalarıyla bilinen ve bir dönem

⁴⁶ Cevdet Çağan, *Hâce Abdullah Ensari'nin Risaleleri* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1989), 12-44.

⁴⁷ Serde de Laugier de Beaurecueil “Esquisse d'une biographie de Khwāja ‘Abdallāh Ansārī: II- Le maître” *MIDEO V* (1958), 47-114.

⁴⁸ Muhammet Nedim Tan, *Abdullah Ensârî Herevî'nin Tasavvuf Tarihindeki Yeri ve Sad Meydân'ı* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013), 115.

milletvekilliği de yapan Veled Çelebi (1869-1953)'nin kitapları arasında bulunmuş ve Ankara Üniversitesi tarafından satın alınarak arşivine katılmıştır.⁴⁹

Ayrıca söz konusu eserin üç farklı tahkiki bulunmaktadır. İlk tahkik 1994 yılında Semih Dugaym tarafından yapılmış, Beyrut'ta Bidarü'l-Fikri'l-Arabi adlı yayınevi aracılığı ile basılmıştır. Ancak bu ilk baskı birçok konuda nakıs ve içeriğinde hata barındıran bir çalışmadır. İkinci tahkik ise Abdülaziz eş-Şiblî tarafından Londra'da bulunan nüsha esas alınarak hazırlanmış, Medine Mektebetü'l-Ulum ve'l-Hikem adlı yayınevi tarafından 7 cilt olarak basılmıştır. Sonuncu tahkik ise Osman el-Ensârî tarafından Ankara'da bulunan nüsha esas alınarak hazırlanmış 1998 yılında Mektebetü'l-Ğurabâ'i-Eseriyye adlı yayınevinden 5 cilt olarak basılmıştır.

Bu tahkikleri karşılaştırdığımızda birbirlerinde olmayan bazı özelliklerle karşılaşmış bulunmaktayız. Abdülaziz eş-Şiblî'nin tahkiki ele alınan hadislerin ve rivayetlerin tahriçlerini ve geçtiği kaynakları ayrıntılı olarak vermiştir. Öte yandan Herevî'nin Kelâm ilmine yönelik eleştirileri kapsamlıca işlenmiştir. Ancak bu tahkikte Herevî'nin kelâmcılara yönelttiği eleştirilerini içeren başlıklar bulunmamaktadır. Osman el-Ensârî'nin tahkikinde ise Selef âlimlerinden nakledilen rivayetlerin kaynağı belirtilmemiş ve İmam Şafi gibi Selef âlimlerinin kelâm âlimlerine yönelik eleştirilerini içeren başlıklar bulunmamaktadır. Bununla beraber her iki tahkikte birbirlerinde bulunan aynı başlıklar olsa da içeriğinde bulunmayan rivayetler bulunmaktadır. Bu nedenle çalışmamızın ilk kısmında Abdülaziz eş-Şiblî'nin tahkiki üzerinde duracağız, ikinci ve üçüncü bölümlerinde ise Osman el-Ensârî'nin tahkikinden faydalanacağız.

Herevî eserinde Kelâm ilmini ve âlimlerini sefeli bir metod kullanarak eleştirmeye çalışmıştır. Kendi düşüncesini ana başlık olarak veren Herevî altına âyet, hadis ve âlim olarak gördüğü selef büyüklerinden nakledilen rivayetleri aktarmıştır. Bu noktada Herevî'nin eleştirisinin Gazâlî'nin felsefeye yönelttiği eleştirileri veya İbn Rüşd'ün Kelâm eleştirisi gibi sistematik bir eleştiri olmadığını görmekteyiz. Zaten Kelâm ilmini bu denli sert bir üslupla eleştiriye tabi tutan Herevî'nin söz konusu Kelâm ilminini eleştirirken, Kelâm ilminin ele aldığı konuları veya kelâmcıların akli istidlalde bulunurken izledikleri yöntemleri eleştirmesi düşünülemezdi. Çünkü Herevî böyle

⁴⁹Ahmet Ateş, "Abdallah-i al-Ansârî'nin Kitâb damm al-kalâm wa ahlih Adlı Eseri", *Şarkıyyat Mecmuası* 5 (1964), 46.

yapsaydı kendisinin de kelâmcı olacağını düşünmüştür. Bundan dolayı herhangi bir sıhhat değeri aramadan yaptığı onlarca rivayetle Kelâm ilmini tümüyle reddetmiş, kelâmcılara düşmanca yaklaşmıştır.

Herevî ilk olarak, selefe tabi olmanın ehemmiyetini ve dini hususlarda soru sorulmaması gerektiğini iddia ederek eserine başlamıştır. Hz. Peygamber'in ümmetini münafık hatipler ve dalâlete çağırان önderler hakkında uyardığını buradan hareketle söz konusu münafık hatiplerin ve dalâlete çağırان önderlerin kelâmcılar olduklarını anlatan rivayetleri naklederek devam eden Herevî, görüşünü destekleyecek her rivayeti eserinde aktarmaktan geri durmamıştır.

Müteakip bölümlerde münakaşanın ve cedelin kötülüğünü, Hz. Peygamber'in ve dini büyüklerin Kur'an hakkında tartışmayı yasakladığını anlatan rivayetlere yer verir. Konunun devamında eleştiri kadrajına kelâmcıları alan Herevî, kelâmcıların lanetli olduklarını ve bundan dolayı kendilerinden ilim alınmasının sakıncalı olduğunu iddia etmiştir.

Kötülüğe çığır açanlar diye bahsettiği bazı Kelâm âlimleri hakkında kısa bilgiler aktaran Herevî, bu kimselerin kötülüğünden bahseden selef ulemasından rivayetleri zikrederek düşüncesini desteklemeye çalışmıştır.

Eserinde, son olarak İmam Eş'arî'yi eleştiren, eleştirinin de ötesinde onu Cehmiyye olmakla suçlayan Herevî, sünnete bağlanmanın gereğini bildiren rivayetleri aktararak eserini tamamlamıştır.

Söz konusu eser okunduğunda oldukça sert ve menfî bir tutumun olduğu görülecektir. Nitekim hayatını Kelâm ilminin zemmine adayan, her fırsatta kelâmcılarla münakaşaya giren bununlada yetinmeyip söz konusu âlimleri facir, zındık hatta kâfir olarak niteleyen Herevî'nin, eserinde yapıcı bir dil kullanması veya ilmi bir üslupla konuya yaklaşması kanımızca kendisi için oldukça zor bir ihtimaldir. Öte yandan Kelâm ilmine ve âlimlerine karşı takındığı üslup ve düşünceleri sebebiyle hayatının bir kısmını sürgünlerde ve hapislerde geçiren Herevî'nin, söz konusu eserini ömrünün sonlarına doğru kelâmcılara hayat hakkı tanımayan bir dille kaleme alması da bu durumu bir nevi intikam meselesi haline getirdiğinin bir göstergesi olarak düşünüyoruz.

2.3. Hacê Abdullah el-Herevî'den Önce Yapılan Kelâm Eleştirisi

Eleştiri anlamına gelen “tenkit” kelimesi, Arapçadaki “nakd”, bazen de “intikâd”, “tenakkud” kelimelerinin karşılığı olarak kullanılmaktadır. Bu kavramlar “paranın gerçeğini sahtesinden ayırmak, sözün güzel veya kusurlu yanlarını ortaya çıkarmak” gibi anlamlara gelmektedir.⁵⁰ Bundan hareketle tenkit, bir kişinin, bir eserin veya bir düşüncenin eksik yönlerini göstermek ve ortaya koymak şeklinde tanımlanabilir.

İnsanlık tarihinin peygamberlerle başladığını kabul edersek, eleştirinin kültürünün de insanlık tarihiyle başlayıp insanlığın sonuna kadar devam edebileceği sonucuna varabiliriz. Çünkü peygamberler gönderildikleri toplumlarda gördükleri eksik ve noksanlıkları eleştirmiş, düzeltmeye çalışmış ve onların yerine hakkı ikame etmeyi amaçlamıştır.

Kelâm ilmide var olduğu zaman boyunca, muhaliflerince bazen metodik bazen de sistemsel olarak eleştirilmiştir. Bu eleştiriler ilmi münazara şeklinde olduğu gibi yazım olarak da tarihteki yerini almıştır. Herevî öncesi Kelâm'a, kelâmcılara ve kelâmcıların birbirlerine karşı eleştirileri, nasıllığına girmeden yüzeysel olarak tarihçesine göz atmamız Herevî'nin nasıl bir kültürün devamı olduğunu anlamamıza yardımcı olacağı düşünülmektedir. Bu alanda önemli bir eser olarak kabul edilen, Abdulkâhir el-Bağdâdi'nin “*el-Fark Beyne'l-Fırak*” isimli eserinin son kısmında aktardığı tasnifden yararlanarak bu konudaki eleştirileri aktarmaya çalışacağız.

Bilindiği üzere dini tartışmalar Hz. Peygamber döneminde dahi sahabeler arasında cereyan etmiştir. Sahabe bilmediği ve anlam veremediği konularda araştırmalar yapar sorular sorardı. Bazen de bu sorular bizzat Hz. Peygamber'e sorulmaktaydı. Ancak vahyin devam etmesi ve dini rehberin hala yaşıyor oluşu sahabe arasında herhangi bir tefrikaya ve sert eleştirilere imkân tanıımıyordu.⁵¹ Ancak Peygamber sonrası ortaya

⁵⁰ Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî İbn-i Manzûr, *Lisanu'l-Arab*, thk. Emin Muhammed Abdulvahhab - Muhammed Sadık el-Ubeydî (Beyrut: Daru İhyai't-Turasi'l-Arabi, 1996), 3/425

⁵¹ Yusuf Ziya Yörükân, *İslam Akaid Sisteminde Gelişmeler* (Ankara: TC. Kültür Bakanlığı Kültür Yayınları, 2001), 31.

çıkan ihtilaflar ve siyasi çekişmeler sahabeler arası husumete, hatta birbirleri ile savaşmalarına kadar götürmüştür.⁵²

Kelâm ekollerinin geneli, bu savaşlardan ve siyasi çekişmelerden sonra teşekkül etmiştir. Zaten bu ekollere baktığımızda hepsinin birer siyasi vechesi bulunduğunu görmekteyiz. Ancak bir süre sonra siyasi kimliklerini arkada bırakmış ve daha çok dini konularda görüş bildirme ile alakalı mezhepler haline gelmişlerdir.⁵³

Bağdâdî, Kelâm ile alakalı eleştirileri ve tartışmaları Hz. Ali döneminden itibaren anlatmaya başlar ve sahabe arasında ilk kelâmcı olarak Hz. Ali'yi tanımlar. Hz. Ali'nin Hâricîler ile va'd ve vaid konularını tartıştığını, Kaderiyye ile de meşiet, istitaat ve kader konularında münazara yaptığını aktarır. Sonra da sahabeden Abdullah b. Ömer'in, Ma'bed el-Cühenî'ye Allah'ın kaderi konusunda reddiye yazdığını belirtir. Bu da Ma'bed'e reddiye olarak yazılan ilk eserdir.⁵⁴

Ehl'i Sünnet'in ilk kelâmcısı, tabiinden Ömer b. Abdülaziz'dir diyen Bağdâdî, onun Kaderiyye'yenin reddi ile alakalı belîğ bir risale yazdığını aktarır. Ayrıca Zeyd b. Alî Zeynelâbidîn'in de Kaderiyye'ye reddiye yazdığını, Hasan-ı Basrî'nin de bu yönde bir reddiyesinin bulunduğunu aktarır. Görüldüğü üzere dönemin ilk reddiyeleri Ma'bed el-Cühenî'ye ve Kaderiyye'ye yazılmıştır. Çünkü sahabenin ve tabiînin içerisinde bulunduğu zaman diliminde İslamî düşünce alanında kader hakkında ilk söz söyleyen Ma'bed ve Kaderiyye ekolü olmuştur.⁵⁵

Tabiînden Şa'bi'nin kader konusunda insanlar içinde en sert davranan kişi olduğunu söyleyen Bağdâdî, Şihâb ez-Zührî'nin dönemin halifesi Abdülmelik b. Mervan'a Kaderiyye'nin kanının helâl olduğuna dair fetva yazdığını belirtir.⁵⁶ Zührî'nin en belirgin ve takdir edilen yönü yenilikçi bir hadis âlimi olmasıdır. Elbette tabiînin içerisinde bulunan ilim medreselerinde fıkıh ilmi okumuştur ancak söz konusu fetvalar yazması fikhi birikimden çok devlet nezdinde itibar sahibi olmasından

⁵² Muhammed Ali Ebu Reyyân, *Tarihu'l-Fikri'l-Felsefi fi'l-İslam* (Beyrut: Dâru'n-Nahdati'l-Arabiyye, 1973),

⁵³ Ahmet Akbulut, *Sahabe Dönemi İktidar Kavgası* (İstanbul: OTTO Yayınları, 2019), 221.

⁵⁴ Ebû Mansûr Abdülkahir b. Tâhir b. Muhammed et-Temîmî el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-Fırak ve Beyani'l-Fırkatü'n-Naciyete Minhum*, thk. Muhammed Haşt (Cidde: Mektebetü'l-İbn-i Sinâ, 2008), 314.

⁵⁵ Abdülkadir el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-Fırak*, 314.

⁵⁶ Abdülkadir el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-Fırak*, 314.

kaynaklanmaktadır.⁵⁷ Bu yönünden dolayı fikri ayrılıklar içerisinde olduğu kimseler hakkında öldürülmelerine dair fetvalar yazmıştır.

Bu noktada şunu görmekteyiz; İslami düşünce safhasında ekolleşmeye başlayan görüşler ilk olarak münazara şeklinde tenkit edilmiş, ardından da bu münazaralar yerini risalelere ve reddiyelere bırakmıştır. Zamanın ilerlemesi ile birbirlerinin kanının helal olduğunun düşünülmesi ve bu konularda fetva yazılması ise artık “tekfir” sahasına geçilmiş olduğunun bir göstergesidir.

Kelime itibarıyla “örtmek, gizlemek” anlamlarına gelen “kfr” kökünden türeyen tekfir kelimesi, “mümin diye bilinen bir kişi hakkında kâfirliğine hükmetmek” anlamına gelmektedir.⁵⁸ Özünde İslam’ın ana hatlarının dışına çıkan, iman konularında nasların belirlediği çerçeveyi kabul etmeyen kişilere ve gruplara yöneltilen bu kavram, bir müddet sonra itikadi mezheplerin kendileri gibi düşünmeyen grupları tekfir etmesi hatta aynı mezhep üyelerinin birbirlerini tekfir etmesiyle içselleştirilmiştir.⁵⁹ Fikri ayrılıklardan dolayı birbirlerini kâfir olmakla suçlayan kimseler her ne kadar bu yaptıklarının nassın bir emri olduğunu iddia etselerde Kur’an’da bunun bir dayanağı bulunmamaktadır. Bununla beraber günümüzde de olduğu gibi tekfir, şiddete ve terörizme kapı açan, İslam ümmeti içerisinde bölünmeye ve parçalanmaya sebebiyet veren, cefasını yine Müslümanların çektiği gayri ahlaki bir tutum ve davranıştır.⁶⁰ Bu noktada Ebû Hanîfe’nin, kible ehlinin tekfir edilmemesi ve Kur’an’ın Allahtan geldiğine inanan kimsenin, günahları sebebiyle kâfir sayılamayacağı fikri,⁶¹ Kerim kitabımızın hitabına ve Hz. Peygamber’in ahlakıyla mayalanan bir Müslümanın tutumuna daha uygun olduğu aşikârdır.

⁵⁷ Halit Özkan, “Zührî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2013), 44/544-548.

⁵⁸ Hulusi Arslan, “Şiddeti Çağrıştıran Dini Yorumlar ve Tekfir”, *İslâm ve Yorum-Temel Tartışmalar, İmkânlar ve Sorunlar Uluslararası Sempozyum*, ed. Fikret Karaman vd. (Ankara: TDV Yayınları, 2017), 1/542-543.

⁵⁹ Arslan, “Şiddeti Çağrıştıran Dini Yorumlar ve Tekfir”, 1/544.

⁶⁰ Arslan, “Şiddeti Çağrıştıran Dini Yorumlar ve Tekfir”, 1/561-562.

⁶¹ Ali el-Kârî, *Şerhu Fıkhı'l-Ekber*, çev. Hüseyin Erdoğan (İstanbul: Hisar Yayınları, 2014), 390-392.

Bağdâdî, sahabe ve tabîinden sonra Ca'fer es-Sâdık'ın Kelâm safhasında “Kaderiyye'ye Red” ve “Hâricîlere Red” adında reddiyeler yazdığını, bununla beraber Ğulât-ı Şîa'ya da bir risale yazdığını söylemektedir.⁶²

Fakihlerden ve fıkıh mezheplerinin erbaplarından Ebû Hanîfe'yi ve İmam Şâfiî'yi zikreden Bağdâdî, Ebû Hanîfe'nin Kaderiyye'ye reddiye olarak yazdığı bir kitabının olduğunu ve isminin de “el-Fikhü'l-Ekber” olduğunu söyler. İmam Şâfiî'nin de bu konuda iki kitap yazdığını, ilkinin “Nübüvvetin tasdiki ve Brahmanların reddi”, ikincisinin de “Ehli Hevâ'ya Red” olduğunu aktarır.⁶³

Ebû Hanîfe'yle aynı gemide olan arkadaşlarının, Mu'tezi'leyi Kur'an'ın mahlûk olduğu görüşleri sebebi ile eleştirdiklerini ve Allah'ın fiilerinde ki görüşlerinden dolayı onları tekfir ettiklerini, İmam Şâfiî'nin öğrencilerinin de bu minvalde çalışmalar yaptığını görmekteyiz.⁶⁴

İlk dönemlerde bu şekilde olan kelâmî tenkit usulü, Hicri üçüncü yüzyılın sonlarından itibaren hadis taraftarlarının güçlenmesiyle Bağdat grubundan Hasan b. Ali el-Berbehârî (ö.329/941-42), Ebû Bekir el-Hallâl (ö.311/923) ve İbn Batta el-Ukberî (ö.387/997) gibi âlimler ve Horasan grubundan Ebû Süleyman el-Hattâbî (ö.388/998) ve Ebû Abdullah İbn Mende'nin (ö.395/1005) itikadi hususlarda sadece Selefiyye'nin görüşlerini kabul eden düşüncelerinin etkisiyle, Kelâm ilminin Müslümanlar için zararlı ve bid'at olduğunu iddia eden ve kelâmî konularda kitaplar kaleme alan âlimleri eleştiren bir yazım türü ortaya çıkmıştır.⁶⁵

Mu'tezile ve Şîa öncelikli olmak üzere Kelâmî gruplara karşı son derece sert eleştiriler de bulunan Berbehârî, Kelâm ilmiyle alakalı hiçbir eğilimi meşru görmemiştir. Mu'tezili düşünceden ayrılan, Ehl-i Sünnet dairesine girdiğini söyleyeyen ve bunu Müslümanların önünde minber üstünde ilan eden Eş'arî'ye de kelâmcı olması hasebi ile olumlu yaklaşmamıştır.⁶⁶

⁶² Abdülkadir el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-Firak*, 314.

⁶³ Abdülkadir el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-Firak*, 314-315.

⁶⁴ Abdülkadir el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-Firak*, 315.

⁶⁵ Özervarlı, “Zemmü'l-Kelam”, 44/240-242.

⁶⁶ Ebû Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, 2/18-35.

İbn Batta da, “*el-İbâne an Şerî’ati’l-Fırâkı’n-Nâciye*” adlı kitabında Mu‘tezile’yle başlayan kelâmî düşünce metodunun, sünnete başvurmadan Kur’an’la yetinmelerini ve akli istidlalde bulunmalarını eleştirmiştir. Kelâm âlimlerinin felsefi meselelerle işgal ettiklerini ve bunları meseleleri İslam dininin bir parçası haline getirdiklerini, cedelleştiklerinden dolayı bu meselelerde birbirleri arasında ihtilâfa düşüklerini ve dinde tahrife varan fitnelere de bulduklarını söylemiştir.⁶⁷

Hattâbî, “*el-Ğunye ani’l-Kelâm ve Ehlih*” adlı eserinde kelâmcıları hedef almış, onların Kur’an’da ve Sünnet’te bulunmayan meseleleri tartıştıklarını bundan dolayı Müslümanlar arasında fitne ve bid‘at çıkardıklarını ve inanç safhasında Müslümanlara zarar verdiklerini söylemiştir.⁶⁸

Görüldüğü üzere dini anlama ve açıklama gâyesi güden Kelâm âlimleri her dönemde eleştirilmiş ve düşüncelerinin din dışı olduğu iddia edilmiştir. Söz konusu Selef uleması ve eserleri Herevî’nin düşünce dünyasını şekillendirmiş, Zemmü’l-Kelâm için bir alt yapı oluşturmuş ve Herevî’nin müstakil bir eser kaleme almasına vesile olmuştur. Herevî’nin beslendiği kaynağı ve eğitim süreci sonucunda düşüncesini şekillendiren hususları aktarmaya çalıştık. Herevî’nin Zemmü’l-Kelâm’ da Kelâm ilmine ve kelâmcılara karşı yaptığı eleştirilerini ise üç bölüm halinde ele alacağız. Birinci bölümde onun bizzat Kelâm ilmine yaptığı eleştiriler, ikinci bölümde genel olarak kelâmcılara yönelttiği eleştiriler, son olarak da eserinde zikrettiği bazı kelâmcılar hakkındaki eleştirilerini inceleyeceğiz.

⁶⁷ Ebû Abdillâh Ubeydullah b. Muhammed b. Muhammed el-Ukberî ibn Batta, *el-İbâne ‘an Şerî’ati’l-Fırâkı’n-Nâciye*, nşr. Rızâ b. Na’sân el-Mu‘tî - Osman el-Esyubî (Riyad: Dâru’r-Râyeti li’n-Neşrî ve’t-Tevzi, 1994), 2/221-227,420-421, 2/531-536.

⁶⁸ Ebû’l Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî, *Savnu’l-Mantık ve’l-Kelâm an Fenni’l-Mantık ve’l-Kelâm*, thk. Ali Sâmî en-Neşşâr - Seyyide Suâd Ali Abdürrezzâk (Kahire: Mecmâ’u’l-Buhusû’l-İslâmîyye, t.y.), 91-101.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. HÂCE ABDULLAH EL-HEREVÎ'NİN KELÂM İLMİNE YÖNELTİĞİ ELEŞTİRİLERİ

Herevî selef düşüncesi içerisinde yetişmiş bir âlimdir. “selef”, ilk bilginler, tarihteki geçmiş İslam âlimleri anlamına gelmektedir.⁶⁹ En basit anlamda Selef, İslami düşüncede âyet ve hadisleri ele alırken teşbîh ve teccîme düşmeden ve herhangi bir yorum yapmadan zahiri anlamları ile yetinen İslam ulemasına verilen isimdir.⁷⁰ Bilindiği üzere selefi düşüncenin özünde dinin her konuda tamamlandığı, Hz. Peygamber'in vefat etmeden önce her şeyin bilgisini ümmetine aktardığı düşüncesi vardır. Dini kemâle erdiren unsurlar Kur'an, Sünnet ve bununla beraber sahabenin uygulamaları şeklindedir.⁷¹ Dolayısı ile din konusunda söylenmesi gereken her şey söylenmiş, Hz. Peygamber vefat etmeden evvel, Yaratıcı dini-tikadi her konuyu açıklamış ve tamamlanmıştır.

Selefiye âyet, hadis ve ilk nesillerden nakledilen rivayetlerin dışında kalan bilgileri ilim olarak saymamakta, bununla beraber bunlar bid'at olarak nitelendirmektedir. Selefi düşüncede nassın ve nas misali kutsiyet attettiği sahabe uygulamalarının dışında her türlü akli ve fikri münasabetlerin faydası değil aksine zararı olduğu düşünülmektedir.⁷²

Herevî bu konuda “*Bugün dininizi tamamladım.*” âyetini delil getirmiş ve bundan sonra ortaya çıkan her şey bid'attir demektedir.⁷³ Özeldir Herevî'nin, genelde ise Selef âlimlerinin eserlerinin başında bu ve buna benzer âyetlerden bahsetmeleri Kelâm ilmini sonradan ortaya çıkan yani bid'at olarak tarif etmelerinden kaynaklanmaktadır. Öte yandan Selef mensupları bu konu da en çok başvurdukları hadis şudur: “*Dini konularda sonradan ortaya çıkan herşey reddedilmiştir.*”⁷⁴ Herevî de Kelâm ilmini eleştirirken

⁶⁹ İbn Manzûr, *Lisanu'l-Arab*, 6/330.

⁷⁰ Bekir Topaloğlu, *Kelam İlmine Giriş* (İstanbul: Damla Yayınları, 1996), 113-114.

⁷¹ Uludağ, *İslam Düşüncesinin Yapısı*, 29.

⁷² Uludağ, *İslam Düşüncesinin Yapısı*, 32; Özervarlı, “Selefiyye”, 36/399.

⁷³ el-Mâide 5/3; Herevî, *Zemmü'l-Kelâm*, thk. Abdulaziz eş-Şiblî, 1/12.

⁷⁴ İbn Hanbel, *Müsned*, 5/270.

birçok noktada bu hadise başvurmakta ve böylelikle Kelâm ilmini bid'at bir ilim olduğu görüşünü desteklemeye çalışmaktadır.

Selefi anlayışta en çok kullanılan argümanların başında, “bid'at” kavramı gelmektedir. Selefin bid'at kavramına genel olarak yüklediği anlam ise sonradan ortaya çıkan, aslında olmayan her şeydir.⁷⁵ Bu sebeptendir ki selefi düşünce Hz. Peygamber ve sahabe dönemi sonrası ortaya çıkan her türlü şeye bid'at ismini vermiş ve reddetmiştir. selefi düşünce Kelâm âlimlerine de bu kavram ile yaklaşmış “ehl-i bid'at” olmakla suçlamışlardır.

Herevî, üç şeyin ilimden sayıldığını, bunun dışında kalan her şeyin ise fazlalık olduğunu, fazlalık olan şeyin ise bid'at olduğunu söylemektedir. Herevî'ye göre ilimden sayılan üç şey; muhkem ayetler, sahih sünnet ve farizalardır.⁷⁶ Selefin ilim tanımı da bu şekildedir. Onlara göre ilim denilen şey naslar ve ilk üç neslin yorumları, görüşleri ve fikirleridir. Bu saydıklarımızdan sonra gelen her ne olursa olsun ilim değildir. Nitekim İmam Şafî bu konuda “İlim; kale, haddesena (dedi ki, falan bana nakletti ki) ifadeleri ile başlayan sözlerdir, geriye kalanlar (yani Kelâm ve diğer akli ilimler) şeytan işi birer vesvesedir”⁷⁷ demekle selefin ilim tanımını açıklamaktadır.

Herevî'nin düşüncesinde, Hz. Peygamber din ile alakalı tüm gereksinimleri ümmete anlattığı ve artık vefatıyla beraber dinin tamamlanmış olduğu fikri yatar. Bundandır ki din ile ilgili her şey kemâle ermiştir. Herevî, burada şu âyeti aktarmıştır: “Bugün sizin için dininizi kemâle erdirdim, size nimetimi tamamladım, sizin için din olarak İslamiyeti beğendim.”⁷⁸ Hemen arkasından Hz. Ömer'in, bahse konu olan âyetin nüzulünün Cuma günü olduğunu ve artık Müslümanlar için bu günün bir bayram günü olduğunu söylediğini içeren rivayeti nakletmiştir.⁷⁹ Herevî bu şekilde kendi görüşünü desteklemek için nakillere başvurduğu bunlar arasında kendi görüşünü ifade etmeden yaptığı sıralamalar ile okuyucuyu yönlendirmeye çalıştığı anlaşılmaktadır.

⁷⁵ Rahmi Yaran, “Bid'at”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1989) 6/129-131.

⁷⁶ Herevî, *Zemmü'l-Kelâm*, thk. Abdulaziz eş-Şibli, 1/ 20-24.

⁷⁷ Ali el-Kârî, *Şerhu Fıkhî'l-Ekber*, 15.

⁷⁸ el-Maide, 5/3.

⁷⁹ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail b. İbrâhîm el-Cu'fî el-Buhârî, *el-Cami'u's-Sâhîh*, nşr. Muhammed Züheyr b. Nasr el-Nasr (Beyrut: Dâru Tâvki'n-Necât, 1422/2001), “İ'tisâm”, 6 (No. 7267); Herevî, *Zemmü'l-Kelâm*, thk. Abdulaziz eş-Şibli, 1/10-15.

Herevî'nin bu âyeti ve Hz. Ömer'den söylemini içeren rivayeti nakletmesindeki amacı, Kur'an'da Allah'ın artık dini tamamladığını, kemâle erdirdiği ve artık bundan sonra çıkan her şeyin din dışı olduğu düşüncesini kanıtlamaya çalışmaktır. Dolayısıyla Herevî'ye göre; Kelâm ilmi asla dini bir ilim değil Ehl'i Bid'at tarafından Müslümanların dinini bozmak için sonradan ortaya çıkarılmış bir bid'atir.⁸⁰ Herevî'nin rivayetleri peş peşe aktararak ulaşmak istediği sonuç Kelam ilminin bid'at olduğudur ancak o bunu kendi söylemi ile asla belirtmez sadece yaptığı nakilleri sıralayarak bu sonucun kendiliğinden oluştuğunu göstermeye çalışır.

Herevî, Hz. Peygamber'in ümmetine her şeyi eksiksiz bıraktığı düşüncesinde bir adım daha atar ve Peygamber vefat etmeden evvel gökte uçan kuşlara varıncaya kadar ümmetine her şeyi öğretmiştir⁸¹ minvalindeki rivayetleri aktarır. Bu sebepledir ki Herevî'ye göre, her şeyin durumu ve ilmi direk Hz. Peygamber tarafından sahabeye anlatılmış, öğretilmiş ve onlardan da ümmetine aktarılmıştır dolayısıyla bu konuda söz söylemek ve görüş bildirmek Hz. Peygamber'e muhalefet anlamına geleceğinden caiz değildir.

Herevî'nin Kelâm eleştirisini, Herevî'nin kullandığı ve uygun gördüğümüz başlıklar altında ele almaya çalışacağız zira daha önce ifade ettiğimiz üzere o aslında kendi düşüncesini başlıkta ifade etmiş, başlık altında ise düşüncesini destekleyecek nakillere yer vermiştir. Bununla beraber yer yer Selef ulemasının Kelâm ilmi hakkındaki eleştirilerine değinerek Herevî'nin beslendiği kaynağa ne denli sıkı sıkıya bağlı olduğunu ortaya koymaya çalışacağız.

1.1. Dini Konularda Soru Sorulmaması Gerektiğine Yönelik İddiası

“Dini konularda soru sorulmaması gerektiği” iddiası selef düşüncesinde önemli yer tutmakta hatta bu ekolün öncelikli bir düşüncesi olmaktadır. Selef düşüncesinin temelinde “marifet ehline teslim” ve “sükût” prensipleri bulunmaktadır.⁸² Bu prensipler

⁸⁰ Herevî, *Zemmü'l-Kelâm*, thk. Abdulaziz eş-Şiblî, 1/89.

⁸¹ Ebû Ya'lâ Ahmed b. Alî b. el-Müsennâ et-Temîmî el-Mevsilî, *el-Müsned li Ebû Ya'lâ*, thk. Hüseyin Selim Esed (Şam: Dâru'l-Me'mune li't-Turasî, 1404/1984), 9/46 (No. 5019); Herevî, *Zemmü'l-Kelâm*, thk. Abdulaziz eş-Şiblî, 4/47-50.

⁸² Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazâlî, *İlcâmu'l-Avam an İlmi'l-Kelâm* (Beirut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997), 45.

çerçevesinde soru sormamak ve bilinmeyen konularda ilim ehline teslim olmak lazımdır. Nitekim Herevî de bu konu da şu hadisi zikretmektedir;

*“Size söylediklerim ile yetinin, şüphe yok ki sizden önceki ümmetlerin helak olmasının sebebi, çok soru sormaları ve kendi peygamberlerine muhalif durmalarıdır. Bundan dolayı size bir şeyi yasakladığım zaman ondan kaçının, size bir şeyi emrettiğimde de gücünüz nispetinde ona sarılın.”*⁸³

Bu hususta yapılması gereken sorgusuz sualsiz iman etmek ve bunu tatbik etmektir. Selefi düşünce de soru sormanın ve tartışmanın din dışı algılanmasının sebebi yukarıda da bahsettiğimiz bid’at kavramı ile de alakalıdır. Hz. Peygamber’in vefatı ile tamamlanan din, inanç alanında her konuya cevap getirmiş ve ilk üç nesil tarafından bu konular izah edilmiştir. Selefin bu konuda ki tutumunu izah etmekte Said b. Cübeyr’in şu sözü çok belirleyicidir: *“Bedir savaşında savaşan sahabenin bilmediği şey dinden değildir.”*⁸⁴ Hal böyleyken Selefi yaklaşıma göre soru sormak ve din konusunda susmamak, akıl yürütmek birer bid’attir.

Bu konuda başka bir hadise yer veren Herevî şunları aktarmaktadır; Sahabeden birisi Hz. Peygamber’e haccın her yıl yapılıp yapılmama hususunu ısrarla sormuştur, bu denli sormasına rağmen Hz. Peygamber susmuş son olarak ise eğer evet demiş olsaydı, hac her yıl farz olacak bir ibadete dönüşürdü, bundan dolayı soru sormadan ne söylenmiş ise onunla yetinmek gerekir denmiştir.⁸⁵

Yukarıda bahsettiğimiz hadisin vürûd sebebinin özel bir durumdan kaynaklandığı aşikârdır. Ancak bu durum her ne kadar aşikâr olsa da Herevî kendi düşüncesi desteklemek amacıyla, bu hadisi özel durumundan sıyıyıp genelleştirme yapmayı ihmal etmemiş, bu olaydan dini konuda soru sormama çıkarımlarında bulunmuştur. Bu durum Herevî’nin eleştirisinde ne derece sübjektif bir bakış açısıyla baktığını göstermektedir.

⁸³ Ebû’l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî, *el-Cami’u’s-Sâhîh*, nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Beyrut: Dâru İhyâi’t-Turâsi’l-Arabi, 1431/2010), “Hac”, 73; Herevî, *Zemmü’l-Kelâm*, thk. Abdulaziz eş-Şiblî, 1/32.

⁸⁴ Ebû Ömer Cemâlüddin Yusuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilberr en-Nemerî, *Camîu’l-Beyani’l-İlim*, thk. Muhammed Abdulkadir Ahmed Ata (Beyrut: Müessesetü’l-Kütübi’s-Sekâfiye, 1997), 2/321.

⁸⁵ Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî en-Nesâî, *el-Müctebâ min’es-Sünen-Suğra min’es-Sünen*, nşr. Abdulfettâh Ebû Gûdde (Halep: Mektebetü’l Matbu’atü’l-İslamiyye, 1406/1986), “Menâsikü’l Hac”, 110 (No: 2619); Herevî, *Zemmü’l-Kelâm*, thk. Abdulaziz eş-Şiblî, 1/33-34.

Herevî'nin, dini düşüncesi dini konularda soru sormamayı ve araştırmadan kabul etme üzerine kuruludur ki aslında bu Hanbelî geleneğin temel görüşüdür. Çünkü bu gelenekte, dinde ve kader hususunda cedelcilerin konuştuğu bütün konuları tartışmak yasaklanmıştır, Sahih rivayetler ile gelen herşey sorgusuz kabul edilir ve bunlar hakkında soru sorulmaz, çünkü böyle sormak bid'attir.⁸⁶ Bundan sebep Herevî'ye göre yapılması gereken “neden-niçin” gibi soruları sormamak rivayet ile yetinip herhangi bir şerhe girmemek ve olduğu şekilde kabul etmektir.⁸⁷

Dini konularda soru sormanın caiz olmadığı görüşünde olan Herevî'nin en büyük delili değişik varyantlarını tek tek ele aldığı Ebû Hureyre'nin rivayet ettiği şu hadistir: “*Size neyi sakındırıydsam onu terk edin, şüphe yok ki sizden önceki ümmetler Peygamber'lerine çokça soru sormaktan ve muhalefet etmekten dolayı helak edildiler, size neyi yasaklıyorsam ondan kaçının, neyi emrediyorsam gücünüz yettiği ölçüde onu uygulayın.*”⁸⁸

Herevî, “*Ey iman edenler! Açıklandığı takdirde sizi sıkıntıya sokacak hususlarda soru sormayın*”⁸⁹ âyetine binaen dini hususlarda soru sorulmasını Hz. Peygamber'in yasakladığı gibi dinin yegâne sahibi Allah'ın da yasakladığını iddia etmektedir.⁹⁰

Belirtmek gerekirken Kur'an-ı Kerim'de ve hadis-i şeriflerde, Hz. Peygamber'e birçok soru sorulduğu ve Hz. Peygamber'in bu soruları bazen ilgili konuda vahiy inmesi bazende kendi reyi ile cevaplandığı bildirilmektedir. Nitekim sahabenin dinini öğreneceği başka bir kılavuzu bulunmamaktadır. Ancak Müslümanların günlük dini hayatının ihtiyaçları dışında kalan ve kimseye yararı olmayan soruları ise, Hz. Peygamber hoş karşılamamış, yeni dini hükümlere yol açacak ya da mevcut dini hükmü daha da zorlaştıracak türden soruları kerih gördüğü bilinmektedir.⁹¹ Dolayısıyla dini konularda soru sormanın yasak oluşu anlamına gelen rivayetlere karşı tutumun bu şekilde temellendirilmesi daha isabetli olacağı, dolayısıyla dini bir konudaki kapalılığı

⁸⁶ Ebû Hasan Ali bin. İsmâ'il el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslamiyyîn ve İhtilâfu'l-Musallîn*, thk. Helmut Ridder (Wiesbaden: Dâru Ferâizi Şitayiz,1980), 294.

⁸⁷ Herevî, *Zemmü'l-Kelâm*, thk. Abdulaziz eş-Şiblî, 1/34-35

⁸⁸ Buhârî, “İ'tisâm”, 2 (No: 7288); Herevî, *Zemmü'l-Kelâm*, thk. Abdulaziz eş-Şiblî, 1/27

⁸⁹ el-Mâide, 5/101.

⁹⁰ Herevî, *Zemmü'l-Kelâm*, thk. Abdulaziz eş-Şiblî, 1/43.

⁹¹ Şuayip Seven, “Hz. Peygamber'e Soru Sorma Yasağı-Tarihi Gerçekliği, Mahiyeti ve Hikmeti”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 24/1 (Haziran 2020), 567-581.

gidermeye veya öğrenmeye matuf sorular sormanın dinen yasak olmaması gerektiği kanaat edilmektedir. Buradan hareketle Herevî'nin bahse konu başlık altında zikrettiği rivayetleri doğal mecrasından çıkarmak suretiyle sadece kendi düşüncesini destekleyecek bir usul ile kaleme aldığı, bu rivayetleri sınırlandırmak suretiyle başlıkta ifade ettiği iddiasının peşinden gittiği düşünülmektedir.

1.2. Dini Konularda Cedel/Tartışmanın Yasaklanmış Olduğu İddiası

“Cedel” Arapça kelime anlamı olarak, ipi sağlamca bükme, birisini yere düşürme, düşmanlık ya da tartışmada sert davranmak, cephe almak; yıldırma, usandırmak, kanıtla kanıtla karşılık vermek yahut da bir fikri aşırı ölçüde ve kavga edercesine savunmak gibi anlamlara gelmektedir.⁹² Bu gibi anlamlara gelen “cedel” kelimesi, özü itibariyle çekişmeye muktedir olmak, söz ile muhalifini köşeye sıkıştırmak ve karşı tarafı evirip çevirmek anlamına da gelmektedir.⁹³ Latince “Dia” ve “legin” sözcüklerinden meydana gelen “dialectia” kelimesi ise dil, nutuk, iki kişinin birbirlerine bir konudan bahsetmesi ve tartışma anlamlarına geldiği gibi, akıl yürütme ve inceleme anlamlarına da gelmektedir.⁹⁴ Dilimizde kullanılan “eytişim” kelimesi de, soru-cevap şeklinde ki bir yöntem ile konuşmak anlamına gelen “eytişmek” kökünden türetilmiştir. Zira “eytişim” kelimesi de içerdiği anlam itibariyle, “cedel” anlamına gelmektedir.⁹⁵

Taşköprizâde (ö.968/1561) cedeli, “*Dini veya din dışı konulara ilişkin tartışmalarda bir görüşün savunulmasını hedef alır*”⁹⁶ diye tarif ederken; İbn Haldûn (ö.808/1406), “*farklı itikadî ve fikhî mezhep mensupları arasında meydana gelen münâzara âdâbını öğreten ilim*”⁹⁷ olarak tarif etmiştir. Bâhusus İslami düşüncede ‘cedel’ kavramı felsefeden, mantığa, fıkhıtan, tefsir ilmine kadar uzanan bir tartışma

⁹² İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 1/ 320-321.

⁹³ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 1/ 322.

⁹⁴ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 1/ 324.

⁹⁵ Hilmi Ziya Ülken, *Genel Felsefe Dersleri* (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1972), 3-4.

⁹⁶ Taşköprüzade İsamüddin Ahmed Efendi, *Miftâhu's-Sa'âde ve Misbâhu's-Siyade*, nşr. Abdülvehhab Ebû'n-Nûr - Kâmil Kâmil Bekri (Kahire: Dâru'l-Kutübü'l-İlmiyye,1968), 1/308-308.

⁹⁷ Abdurrahman b. Muhammed b. Haldûn, *Kitâbü'l-İber ve Dîvânü'l-Mübtede' ve'l-Haber fî Eyyâmî'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve men-Âsârâhüm min Zevî's-Sultâni'l-Ekber*, thk. Halil Şihâde (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1988), 1/242.

yöntemi ve üslubu olarak nitelendirilmiştir.⁹⁸İslâm düşünce tarihinde Kur’ân-ı Kerîm’in tartışma yöntemlerini konu alan “Cedelü’l-Kur’ân”⁹⁹ adlı bir ilim dalı teşekkül etmiş ve bu alanda çeşitli eserler kaleme alınmıştır.¹⁰⁰

Kur’an’ı Kerim incelendiğinde, sahih bilgiye ve sağlam delillere dayanmayan, batılı hak, hakkı batıl göstermek suretiyle hakikati reddetme ve bâtilı savunma gayesine yönelik tartışmanın (cedel) yasaklandığı görülecektir.¹⁰¹ Ancak bununla beraber kesin delil ve gerçek bilgidен hareketle, batıl fikirleri çürütme ve gerçeği ispat edip savunma maksadıyla yapılan tartışmalar câiz görülmüş, hatta bazı ayetlerde Hz. Peygamber’e İslam düşmanlarına karşı cedel yapması emredilmiştir.¹⁰² Kitaplarda cedeli yasaklama anlamına gelen bazı hadisler bulunmaktadır, ancak bu hadisler detaylıca ele alındığında ya özel bir manası bulunduğu ya da yukarıda bahsettiğimiz gibi Kur’an’ın hoş karşılamadığı bir tartışmayı konu aldığı anlaşılmaktadır.

Cedel kavramı, her ne kadar usulüne uygun kullanılması ile İslami bir metod olsada Selef mensupları ve Herevî tam tersini düşünmektedir. Herevî, cedel ile alakalı rivayetleri aktarırken daha başında, “*İnsanlar arasında Allah’ın azabını hak edenler, Allah ile husumete/çekişmeye girenlerdir*”¹⁰³ rivayetini nakleder. Anlaşıldığı üzere bahsi geçen rivayetin uyarısı veya anlatmak istediği cedel veya Kelâm ile alakalı bir husus değildir. Ancak Herevî, Selef’in doğasında olan gelenekçi metod gereği söz konusu husumeti/çekişmeyi cedel olarak anlaşılması için büyük bir gayret sarf etmiştir.

İmam Eş’arî, Ehl-i Hadis’in cedel karşısında ki tutumunu şöyle açıklamaktadır: “*Onlar cedeli kabul etmezler ve bununla mücadele ederler. Bunun sebebi Selef’in sahih rivayetlere teslim olma düşüncesidir. Sahih rivayetler onlara bildirilince “nasıl” ve “niçin” diye sormazlar ve bu soruların sorulmasını bid’at olarak görürler.*”¹⁰⁴

⁹⁸ Hüseyin Doğan, “İslam Düşüncesinde Bir Tartışma Metodolojisi Olarak Cedel”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/24 (Aralık 2011), 157-174.

⁹⁹ Yusuf Şevki Yavuz, “Cedel”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1989), 7/208-210.

¹⁰⁰ Zahir b. Awad el-Elmaî, *Kur’an’da Tartışma Metodları*, çev. Ercan Elbinsoy (İstanbul: Pınar Yayıncılık, 2012).

¹⁰¹ Saadettin Özdemir, “Kur’anı Kerîm’de Geçen Tartışma Yönteminin Din Eğitimi Açısından Değerlendirilmesi”, *Uluslararası Araştırmalar Dergisi* 9/1 (Aralık 2016), 30.

¹⁰² en-Nahl 16/125.

¹⁰³ Herevî, *Zemmü’l-Kelâm*, thk. Abdulaziz eş-Şiblî, 2/5-6.

¹⁰⁴ Eş’arî, *Makâlâtü’l-İslâmiyyîn*, 291.

Dolayısıyla bu izahtan da anlaşılacağı üzere Selef için cedel ne ise Herevî içinde aynı anlama gelmektedir. Burada akıllara şu soru gelmektedir acaba Herevî kendi düşüncesinden dolayı mı yoksa sadece selefi bir gelenekten geldiği için mi cedele karşıdır?

Herevî, cedel ile alakalı kendi düşüncesi desteklemek amacıyla şu olayı da nakletmektedir:

“İki sahabe bir surenin nasıl okunması gerektiği hakkında şüpheye düştüler. İkisi de kendi okudukları şeklin Hz. Peygamber’den duyduklarını söylüyorlardı. Bu durumu Hz. Peygambere ilettiklerinde peygamberin yüzünün rengi değişti ve orada bulunan Hz. Ali gelenlere müdahale ederek; nasıl öğretiliyse öyle okuyun, size neyin emredildiğini veya hanginizin kendi hevâsına göre davrandığını bilmiyorum, hiç şüphesiz sizden önceki ümmetler Peygamberlerine muhalefet ettikleri için helâk oldular.”¹⁰⁵

Zikredilen hadis anlaşıldığı kadarıyla aslında özel bir durum olmasına rağmen, iki sahabe arasındaki diyalog Herevî tarafından cedel olarak görülmekte, bunun da Hz. Peygamber’e muhalefet olacağı düşüncesine örnek olarak sunulmaktadır.

Herevî, cedelin haramlığını düşündüğü gibi cedel ilmini ve öğreniminin de kişiyi cehenneme götüreceğini düşünmekte, bu düşüncesini de sık sık şu minvaldeki hadisi zikrederek desteklemeye çalışmaktadır: *“Kim batıl bir tartışmanın içerisine girerse veya bunu talep ederse, tövbe edene kadar Allah’ın rahmetinden umudunu kesmiştir.”*¹⁰⁶ Tartışmanın kişiyi cehenneme götüreceği kanısında olan Herevî, haklı bir kimsenin tartışmayı terk etmesi durumunda ise cennete gideceğini düşünmektedir.¹⁰⁷

Dini konularda tartışmanın kişiyi dalalete götürdüğünü, cedelin haktan ve hakikatten uzaklaştırdığını düşünen Herevî, Hz. Peygamber ve kader hususunda birbirlerine muhalefet eden iki sahabe arasında geçen olayı aktarmakta ve Hz. Peygamberin şu sözlerini eserinde paylaşmaktadır:

“Sizden evvelki ümmetler cedelleşmekten ve Peygamberlerine muhalefet etmelerinden dolayı doğru yoldan saptılar: Çünkü onlar, Kitabın bazı kısımlarını, bazı kısımları ile karşılaştırıyorlardı/çarpıtıyorlardı. Hâlbuki Kur’an bir kısmı diğer kısmı ile

¹⁰⁵ Mevsîlî, *el-Müsned*, 8/470 (No. 5057); İbn Batta, *el-İbâne*, 2/617 (No. 802); Herevî, *Zemmü'l-Kelâm*, thk. Abdulaziz eş-Şiblî, 1/45-46.

¹⁰⁶ Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvînî İbn Mâce, *Sünen*, nşr. Muhammed Fuad Abdulbâki (Halep: Darû İhya’i'l- Kûtübü'l-Arabî, 1431/2010), “Ahkâm”, 6 (No. 2320); Herevî, *Zemmü'l-Kelâm*, thk. Abdulaziz eş-Şiblî, 1/147-152.

¹⁰⁷ Herevî, *Zemmü'l-Kelâm*, thk. Abdulaziz eş-Şiblî, 1/160-170.

karşılaştırılsın/çarpılsın diye değil birbirini tasdik etsin diye nazil oldu. Bundan sebep Kur'an'dan bildiklerinizi öğretin ve müteşabih olanlara da sadece iman edin.”¹⁰⁸

Herevî'nin, genel olarak eleştirisini temellendirirken paylaştığı ayetlere ve hadislere baktığımızda bazen özel manalardaki rivayetleri alıp düşüncesini sağlamlaştırmak için genelleştirdiğini, bazende genel bir manaya delalet eden rivayetleri ise özelleştirdiğini görmekteyiz. Herevî'nin bu minvaldeki tutumunu İbn Abbas'tan rivayet ettiği şu hadisi bu başlık altında vermesinden de anlaşılmaktadır:

“İbn Abbas diyor ki: Peygamberin hastalığı ağırlaşınca şöyle dedi: ‘Bana bir kâğıt getirin, size bir yazı yazayım ki ondan sonra asla yoldan sapmayasınız. ‘Ömer dedi ki: ‘Şüphesiz Peygambere hastalığı galebe çalmış ve bizim yanımızda Allah'ın kitabı var, o bize yeter.’ Sonra aralarında anlaşmazlık çıkar ve gürültü ve patırtı çoğalır. Peygamber dedi ki: ‘Yanımdan kalkın!’ Sonra İbn Abbas dışarı çıktı ve şöyle diyordu: Bunların tartışmaları ve kargaşaları sebebiyle Peygamber'in vasiyetinin yazılmaması ne büyük musibettir.”¹⁰⁹

Kaynaklarda ‘kırtas hadisesi’¹¹⁰ olarak şöhret bulan bu hadiste Hz. Peygamber'in hastalığının artması ve ağrılarının iyice çoğalmasını Hz. Ömer'in ifadesinden anlamaktayız, zaten söz konusu rivayet okunduğunda Hz. Peygamber'in çıkan gürültüye ve sahabenin birbirleri ile anlaşamama durumuna sinirlendiği, bundan dolayı da “yanımdan kalkın” demesi aşikârdır. Ancak yukarıda da dediğimiz gibi Herevî, böylesine anlaşılır bir hadisten dahi, düşüncesini sağlamlaştırmak için delil çıkarmaya çalışmış ve Hz. Peygamber'in Sahabe'nin cedelleşmesinden dolayı öfkelenildiğini dile getirmekten geri durmamıştır.

Herevî, dini konularda soru sormanın caiz olmadığını, sahabenin soru sormasının Hz. Peygamber tarafınan hoş karşılanmadığını, soru sormanın dinden sapmanın ve helâk olmanın bir sebebi olduğunu düşünmekteydi.¹¹¹ Herevî, cedel içinde aynı şeyleri düşünmekte ve İbn Ümame'den rivayet edilen şu hadisi delil göstermektedir: “*Hidayete eren bir ümmet sadece cedel yüzünden sapıtır. Resulullah bunu dedikten sonra şu ayeti okudu: Bunu sana ancak tartışmak için söylediler, doğrusu onlar kavgacı bir toplumdur.*”¹¹²

¹⁰⁸ İbn Mâce, “Muhaddime” 10 (No. 85); Herevî, *Zemmü'l-Kelâm*, thk. Abdulaziz eş-Şiblî, 2/55-63

¹⁰⁹ İbn Hanbel, “Müsned”, 2/45; Herevî, *Zemmü'l-Kelâm*, thk. Abdulaziz eş-Şibli, 2/141-142.

¹¹⁰ Ramazan Boyacıoğlu, “Hz. Muhammed'in Hastalığı Sırasında Hz. Ömer'in Tavrı ve Halife Seçimi”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/1 (Haziran 2002), 85-86.

¹¹¹ Herevî, *Zemmü'l-Kelâm*, thk. Abdulaziz eş-Şiblî, 1/23-43.

¹¹² el-Zuhuf 43/58; İbn Hanbel, *Müsned*, 5/252-259; Herevî, *Zemmü'l-Kelâm*, thk. Abdulaziz eş-Şiblî, 1/44.

Herevî'nin, bu düşünceleri elbette sadece kendisine ait değil, aynı zaman da mensubu bulunduğu gelenekçi yapının bir parçasıdır. Soru sormanın ve tartışmanın temelden yasak olduğu ve bu yasağa uyulmadığı takdirde de kişilerin ve toplumların helak olacağı tehdidine maruz kalan bir toplumun, ne yazık ki dini düşüncesinin gerilemesi ve bunun sadece dini konularda değil diğer ilim alanlarına da sirayet etmesi kaçınılmazdır. Müslümanların, oryantalistler başta olmak üzere Batı dünyası tarafından ilim ve bilim karşıtı olduğuna dair iddialarında acaba bu düşüncenin katkısı var mıdır? Soru sorma ve tartışmaya bir yöntem ve üslup belirlemek yerine onları tamamen yok saymak hatta bunlarla meşgul olanları da cehennemle tehdit etmek ne denli Kur'an ve Sünnet'e uymaktadır?

1.3. Kur'an'ı Kerim Hakkında Tartışmanın Yasaklanmış Olduğuna Yönelik İddiası

Herevî, tartışmanın ve cedelin caiz olmadığını, dini konularda tartışmanın ise kişiyi sapıklığa ve cehenneme götüreceğini düşünmekte ve Hz. Peygamber'in tartışmayı ve cedeli yasakladığını iddia etmektedir. Herevî'nin bu düşüncesi, Kur'an konusunda tartışma konusu yapılmasında ise daha sert ve katı olduğu gözlenmektedir. Herevî'ye göre, Kur'an konusunda tartışmayı Hz. Peygamber yasaklamış ve Kur'an konusunda çekişmememizi emretmiştir.¹¹³

Herevî'nin anlayışına göre, Kur'an'ı yoruma tabi tutmamak ve müteşabih âyetleri konusunda tartışmamak esastır, o bu anlayışını Muâz b. Cebel'in şu sözü ile delillendirmeye çalışmaktadır: *"Kur'an yolları aydınlatan bir nur gibidir, ondan neyi anlıyorsanız ona sarılın ve şüpheye düştüklerinizden kaçının."*¹¹⁴ Herevî, Kur'an'ın bir kısmının diğer kısmıyla karşılaştırılmasının kalplere şüphe vereceği görüşündedir.¹¹⁵ Bu rivayeti nakletmekteki amacı da bu konudaki görüşünü desteklemek içindir.

Herevî, bu rivayetten sonra, *"Kur'an'ı parçalara ayıranlar yok mu ?"*¹¹⁶ âyetini paylaşır ve bu konuda Said b. Cübeyr'in âyet hakkında yaptığı: *"Onlar Ehl'i Kitap'tır, Kitapları kısımlara ayırdılar, bazısına iman edip, bazısını inkâr ettiler"* tefsirine yer

¹¹³ Herevî, *Zemmü'l-Kelâm*, thk. Abdulaziz eş-Şiblî, 1/189-190.

¹¹⁴ Herevî, *Zemmü'l-Kelâm*, thk. Abdulaziz eş-Şiblî, 2/12.

¹¹⁵ Herevî, *Zemmü'l-Kelâm*, thk. Abdulaziz eş-Şiblî, 2/13.

¹¹⁶ el-Hicr 15/91.

verir.¹¹⁷ Bu sıralama kanaatimize göre kasıtlı bir amaca yönlendirmekten başka bir anlam taşımamaktadır. Herevî, Kur'an'ın tartışma konusu yapılmasında Ehl'i Kitabın durumuna benzetmekte ve buradan hareketle "Kur'an'ı cedel konusu yapmak küfürdür"¹¹⁸ sonucuna iddiasını taşımaktadır.

Yaratıcı, her dönemde insanların yaşantılarını daha iyi ve güzel ifâ edebilmesi için kitaplar indirmiştir. İnsanoğluna son kitap olarak indirilen Kur'an'ı Kerîm, ilâhi bir hitap olmasından dolayı muhatabı olan insanoğlu tarafından her dönemde farklı bir şekilde anlaşılmış ve anlamlandırılmıştır. Bunda şüphesiz Kur'an'ın da payı vardır.

Kur'an-ı Kerîm daha iyi anlayabilmek için gayretlerde bulunan âlimlerin katkısıyla İslâmi bir ilim dalı olan, "Ulûmu'l-Kur'an" ortaya çıkmıştır. Bu ilim ilâhi hitabın daha iyi anlaşılması için kullanılmış bir terim¹¹⁹ olarak karşımıza çıkmaktadır. Ulûmu'l-Kur'an'ın da en önemli konularının bir tanesi, "Müteşâbihât" kısmı olmaktadır. Zira müteşâbih ayetlerden her Müslümanın istifadesi farklı farklıdır bu ayetlerden İlahi Muradın ne olduğunun anlaşılması ve bunların insan zihninin idrak etmesi için bazı izahlara ihtiyaç bulunmaktadır.

"Müteşâbih", benzeşme, anlamına gelen "teşâbih" mastarından türetilmiş bir sıfattır. Birbirine benzeyen, benzeşen, aralarında benzerlik bulunan, anlaşılması zor olacak şekilde birbirine yakın olan anlamlarına gelir. İslami manada ise "birden fazla manaya dalalet eden, hemen anlaşılmayan, anlaşılmasında güçlük bulunan âyet veya lafız" gibi tanımlar yapılır."¹²⁰

Te'vil ise, bir lafzın veya âyetin ne anlatmak istediğini yine kendi delalet ettiği manaya doğru yorumlanması demektir.¹²¹ İslam düşüncesinin öncüleri müteşâbih olan âyetleri daha iyi anlaşılması ve Yaratıcının muradından kastın ne olduğunu ortaya çıkarmak için te'vil yoluna gitmişlerdir.

¹¹⁷ Herevî, *Zemmü'l-Kelâm*, thk. Abdulaziz eş-Şibli, 2/14.

¹¹⁸ Herevî, *Zemmü'l-Kelâm*, thk. Abdulaziz eş-Şibli, 2/3-10.

¹¹⁹ Abdülhamid Birışık, "Ulûmu'l-Kur'an", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2012), 42/132-135.

¹²⁰ Bekir Topaloğlu - İlyas Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, (İstanbul: İSAM Yayınları, 2015), "Müteşâbih", 242.

¹²¹ Mustafa Öztürk, "Tefsir-Te'vil Karşıtlığının Tarihsel ve Epistemolojik Kökeni", *İslami Araştırmalar Dergisi* 14/1 (2001), 78.

Selef inancı yedi temel üzerine kurulu bir sitemdir.¹²² Söz konusu temellerin genelinde ise müteşabihata karşı teslimiyet vardır. Bu teslimiyet gereği, Allah'ı teşbih ve teccîm'den tenzîh etmek için müteşâbihlerden kaçınmak ve üzerlerinde fikir yürütmemek gerekir. Çünkü akıl tamamen nassın emrindedir, bundan dolayı aklın nassı tefsir etmeye hakkının olması mümkün değildir.¹²³ Bu düşüncenin en bariz örneği Malik b. Enes'in "istiva" hakkında meşhur tarifidir: "*İstivâ malumdur, keyfiyeti ise meçhuldür. Ona olduğu gibi inanmak vacip, onu inkâr etmek küfür, onun hakkında soru sormak ise bidattir.*"¹²⁴ İmam Mâlik'in bu sözü Selef'in müteşâbih konusundaki akidesini özetler mahiyettedir.

Herevî, Âli-İmrân suresinde bulunan: "*O, sana Kitab'ı indirendir. Onun bazı âyetleri muhkemdir, onlar kitabın anasıdır. Diğerleri de müteşabihtir. Kalplerinde bir eğrilik olanlar, fitne çıkarmak ve onun olmadık yorumlarını yapmak için müteşabih âyetlerinin ardına düşerler*"¹²⁵ ayetinden yola çıkarak müteşâbihlerin peşine düşülmemesini ve bu konuda tartışılmaması gerektiğini ifade etmektedir. Bununla beraber "*kalplerinde eğrilik bulunanlar*" ibaresinden kastın edilenin de Kur'an hakkında tartışma yapan kimseler olduğunu iddia etmektedir.¹²⁶

Herevî bu konuda bir adım daha atar ve Kur'an'dan bir âyetin ve dahi bir harfin inkârının küfür olduğunu, böyle yapan bir kimsenin öldürülmesi gerektiğini söyler.¹²⁷ Böyle bir duruma düşmemek içinde yapılması gerekenin sünnete sınımsız bağlanmak olduğunu, Hz. Ömer'den gelen şu rivayeti aktararak desteklemeye çalışır: "*Bir topluluk gelecek ve sizinle Kur'an'ın müteşabih ayetleri hususunda tartışacaklardır, siz sünnete sarılın çünkü sünnete sarılan kimse Allah'ın Kitabını en iyi bilen kimsedir.*"¹²⁸ Bu

¹²² Ebû Hâmid Muhammed b. Ahmed el-Gazâlî, *İnançta Hassas Ölçüler* çev. Nedim Yılmaz (İstanbul: Hisar Yayınevi, 1987), 15.

¹²³ Hulusi Arslan, *Kelâm Tarihi ve Ekolleri* (Malatya: Medipres Matbaacılık, 2012), 135.

¹²⁴ Ebû Hâmid Muhammed b. Ahmed el-Gazâlî, *İtikatta Orta Yol*, çev. Kemal Işık (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1971), 39.

¹²⁵ Kur'an-ı Kerim Meâlî, çev. Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2009), Âli-İmrân, 3/7.

¹²⁶ Herevî, *Zemmü'l-Kelâm*, thk. Abdulaziz eş-Şiblî, 2/178-180.

¹²⁷ Herevî, *Zemmü'l-Kelâm*, thk. Abdulaziz eş-Şiblî, 2/15-22.

¹²⁸ Ebû Muhammed Abdullah b. Abdirrahmân b. el-Fazl ed-Dârimî, *Sünen*, nşr. Hüseyin Selim Esedü'd-Dârimî (Riyad: Dâru'l-Muğni li'n-Neşr ve't-Tevzi', 1412/2000), "Mukaddime", (No. 121); Herevî, *Zemmü'l-Kelâm*, thk. Abdulaziz eş-Şiblî, 2/31-32.

rivayeti aktaran Herevî, Kur'an'ı en iyi anlayan kimselerin Ehl-i Âsâr olduğunu ifade etmek için kullanmaktadır.

Herevî, İbn Abbas'ın Hâricîler için: *“Hükümlerine iman ettiler, müteşâbihinde de helâk oldular”*¹²⁹ rivayetini aktarmakta ve Kur'an konusunda tartışmanın amelleri fasit edeceğini söylemektedir.¹³⁰

Herevî'ye göre, Kur'an'ın bir harfini dahi inkâr etmek küfre girmektir, cezası da ölümdür hâkeza Kur'an'ı tartışma konusu yapmak, amelleri boşa götürecektir ve kişiyi helak edecektir. Herevî, tüm bunların olmaması yani bunlardan korunmak adına yapılması gerekenin ne olduğunu anlatmak için konunun sonunda Hz. Peygamber'in şu hadisine yer vermektedir: *“Kur'an ile amel edin, helâlini helâl bilin, haramını da haram, Kur'an'ı rehber edinin ve ondan bir şeyi asla inkâr etmeyin, size müteşâbih geleni ise Allah'a ve ülü'l-emre havale edin, ola ki benden sonra bunları size açıklarlar.”*¹³¹

Herevî'nin Kur'andan bir âyetin veya bir harfin dahi inkâr edilmesinin kişiyi küfre götüreceğini söylemesindeki amacı, kelâmcıların Kur'an'ı tahrif ettiklerini düşünmesinden kaynaklanmaktadır. Herevî'ye göre, kelâmcılar Kur'an'ın müteşâbihleri hakkında konuşup onları te'vil ederek, bir nevi asıl manayı inkâr etmektedir. Bundan dolayı küftre düşmüşlerdir.

Kur'an-ı Kerim'de tefekküre ve akıl yürütmeye çoğu yerde vurgu yapılmış, insanları bu ilahi yöntemle Allah'a inanmaya yöneltip ikna etmeye çalışılmıştır. Bununla beraber olaylar ve gelişmeler üzerinde düşünmeleri ve incelemede bulunmaları teşvik, tavsiye ve emredilmiştir.¹³² Kaldı ki düşünmemek ve akletmemek kâfirlerin bir

¹²⁹ Herevî, *Zemmü'l-Kelâm*, thk. Abdulaziz eş-Şiblî, 2/33.

¹³⁰ Herevî, *Zemmü'l-Kelâm*, thk. Abdulaziz eş-Şiblî, 2/34.

¹³¹ Ebû'l-Kasım Müsnidü'd-Dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb et-Taberânî, *Mü'cemü'l-Kebîr*, nşr. Hamdi b. Abdulmecid es-Selefi (Kahire: Mektêbêtu İbn Teymiyye, 1415/1994), 20/225 (No.525); Herevî, *Zemmü'l-Kelâm*, thk. Abdulaziz eş-Şiblî, 2/36.

¹³² el-Bakara 2/64; er-Ra'd 13/2-4; ez-Zâriyât 51/49; el-En'am 6/126; el-Câsiye 45/5.

özelliği olarak takdim edilmiş¹³³ “O, akıllarını kullanmayanları inkâr bataklığına batırır”¹³⁴ âyeti gereği tefekkür etmemiz istenmiştir.

Topluma inandığı dinin metnelerinin düşünülmesini, konuşulmasını ve anlayabilmek için tartışılmasını ve yorumlanmasını yasaklayan bu zihniyet, Kur’an’daki âyetlerden ve hadislerden yapılan rivayetler ve zorlama yorumlarla düşüncesini temellendirmeye çalıştığı açık bir şekilde görülmektedir. Müteşâbihat konusunda oldukça sert davranan Herevî’nin, tecsim ve teşbihle ilgili herhangi bir yorum yapmamasını da kanaatimizce, Selefi düşünceye sıkı sıkıya bağlı olmasının bir sonucudur.

1.4. Kur’an İle Yetinmenin ve Sünnete İhtiyaç Duyulmamasının Kötülüğüne Yönelik İddiası

Selefin temel prensiplerinden biri, hadisin bütün ilim dallarından üstün olduğu ve tek kurtuluşun hadis ilmi olduğudur. Bu prensibe göre, dinin anlaşılmasının ve dini bir yaşantının tek kaynağı sadece hadistir. Dolayısıyla din sadece âsârdan ibarettir, rey değildir.¹³⁵ Dinin, rey ve Kelâm’a dayandırılmayacağı ilkesini benimseyen selef, dini anlamada, hadisi tek kaynak olarak görmüştür.¹³⁶ Selef inancında, hadis tartışılmaz bir otoritedir. Bundan dolayı Kelâm âlimlerini, sünnete muhalefet etmekle suçlamış, “Sünnet/Hadis Düşmanı” olarak nitelendirmişler.¹³⁷

Herevî, sünnete ihtiyaç duyulmamasının, sadece Kur’an ile yetinmenin yanlış olduğu düşüncesindedir. Bu düşüncesini delillendirmek için İslam hadis tarihinde meşhur olan “erike hadisini” aktarmaktadır. Erîke hadisi ile ilgili rivayetleri Selef sıkça kullanmış ve eserlerinde öne çıkarmıştır. Sünnetin dinde hüccet olduğuna delil olduğuna dair erike rivayetini ilk olarak kullananlardan birinin İmam Şâfiî olduğu söylenebilir.¹³⁸ Söz konusu hadisin farklı tarikleri bulunmakla beraber anlam itibariyle kaynaklarda şöyle aktarılmaktadır. “Sizden birine sünnetimden bir şey aktarıldığında, koltuğuna

¹³³ el-Bakara 2/91.

¹³⁴ Kur’an Yolu (Erişim: 12 Ekim 2020), Yunus 10/100.

¹³⁵ Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit Ahmed b. Mehdî el-Hâtib el-Bağdadî, *Şerefü Ashabi'l Hadis*, thk. Muhammed Said Hatipoğlu (Ankara: Darû İhya’i-Sünneti’n-Nübüvveti, t.y.), 7-8.

¹³⁶ Hâtib el-Bâğdâdî, *Şerefü Ashabi'l Hadis*, 8-9.

¹³⁷ Ebû Ya’lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, 1/35-36.

¹³⁸ Ebû Abdullâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs eş-Şâfiî, *Cimâu'l-İlm* (Kahire: Dâru'l-Âsâr, 2002), 21-29.

yaslanıp şöyle bir şey söylemesin: Biz sadece Allah'ın kitabıyla yetiniriz, bundan başka birşeyi kabul etmeyiz.”¹³⁹

Herevi, sünnetin mahiyetini ve önemini anlatırken şu hadisi aktarmaktadır:

“İyi bilin ki bana kitap ile birlikte onun bir benzeri verilmiştir. Sakın sizden birini karnı tok, koltuğuna yaslanarak şöyle diyen birini görmeyeyim. Kur'an size yeter, onda helal olarak gördüğünüzü helal, haram gördüğünüzü de haram olarak bilin, oysa haberiniz olsun ki eşek eti ve yırtıcı hayvanların eti de helal değildir.”¹⁴⁰

Herevî'nin, bu tarz rivayetlerini aktarmasında ki amaç, Kur'an'ın Allah tarafından verildiği gibi hadislerinde Hz. Muhammed'e Allah tarafından bildirildiğini düşünmesidir.¹⁴¹ Herevî, bu düşüncesini desteklemek amacıyla Uteyye'den şu rivayeti aktarır: “Cebrail Kur'an ile beraber sünneti de indirdi, Kur'an'ı öğrettiği gibi ona sünneti de öğretti.”¹⁴² Ayrıca şu hadisi paylaşır: “Kime benden bir hadis gider ve bunun yalanlarsa şu üç şeyi inkâr etmiştir: Allah'ın kitabını, resulünü ve ona verileni.”¹⁴³

Herevî'nin, sünnete olan bağlılığına baktığımızda onun zaten eserinin tek başına buna şahitlik edeceğini söylemek abartı olmayacağı kanatindeyiz. Zira Zemmü'l-Kelâm tamamen hadis rivayetleri ile dolu bir eserdir. Herevî, düşüncesini belirten her konuda hadis aktarması kendi görüşüne ise neredeyse yok denecek kadar az yer vermesi de bunun bir göstergesidir.

Herevi, düşüncesini desteklemek için bir adım daha atar ve Evzâî'nin şu sözünü aktarır. “Sünnet, Kur'an üzerinde egemendir, Kur'an sünnet üzerine egemen olmak için indirilmemiştir.”¹⁴⁴ Ayrıca Mekhul'den şu rivayet eserinde aktarmaktadır, “Kur'an'ın

¹³⁹ Ebû Ya'lâ, *el-Müsned*, 3/346 (No. 1813); Ebû Bekîr Ahmed b. Ali b. Sabî b. Ahmed b. Mehdî Hâtib el-Bağdâdî, *el-Kîfâye fî 'İlmi'r-Rivâye*, nşr. Ebû Abdallah es-Surikî - İbrahim Hamdi el-Medenî (Medine: Mektebetü'l-İlmiyye, t.y.), 10.

¹⁴⁰ Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî, *Sünen*, nşr. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamid (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1431/2010), “Sünnet”, 6 (No. 4604); Herevî, *Zemmü'l-Kelâm*, thk. Abdulaziz eş-Şiblî, 2/51.

¹⁴¹ Erkol, *Kelâm İlmine Yönelik Eleştiriler*, 124.

¹⁴² Ahmed b. Ali b. Hacer Ebû'l-Fazl el-Askâlânî, *Fethu'l-Barî Şerhü Sahihü Buhârî*, nşr. Muhammed Fuad Abdülbâkî – Muhibbüddîn el-Hatîb (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1379/1959), 13/291; Herevî, *Zemmü'l-Kelâm*, thk. Abdulaziz eş-Şiblî, 2/62.

¹⁴³ Alî b. Hüsâmiddîn b. Abdilmelik b. Kadîhân el-Müttakî el-Hindî, *Kenzü'l-Ummâl fî Süneni Ekvâl ve'l-Ef'âl*, thk. Bekrî Hâyânî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1401/1981), 1/190 (No. 986); Herevî, *Zemmü'l-Kelâm*, thk. Abdulaziz eş-Şiblî, 2/53.

¹⁴⁴ Herevî, *Zemmü'l-Kelâm*, thk. Abdulaziz eş-Şiblî, 2/56-57.

sünnete olan ihtiyacı, sünnetin Kur'ana olan ihtiyacından daha fazladır."¹⁴⁵ Herevî'nin, bu tutumuna bakıldığında, düşüncesinin ne denli katı olduğu anlaşılmaktadır.

Hadisleri kabul etmeyen kimselerin bid'atçı,¹⁴⁶ Facir,¹⁴⁷ zındık¹⁴⁸ hatta kâfir¹⁴⁹ oluşunu düşünen Herevî bu düşüncesini desteklemek amacıyla ise, şu rivayeti aktarır: *"Ehl-i ilhada ağır gelen en büyük şey hadis ve sahih isnad işitmeleridir."*¹⁵⁰ Herevî'ye göre, dinin yaşanmasında ve ibadetlerde esas olan hadislerdir, çünkü hadisler Kur'anın tefsiridir, Kur'an sadece ana konuları işler, nasıl ve ne şekilde olduğunu da sünnet belirler. O bu düşüncesini desteklemek için Nazrân'ın aktardığı şu olayı nakleder:

*"Biz İmran b. Husayn'ın meclisindeydik ve bizlere hadislerden bahsediyordu, o sırada bir adam bize Allah'ın kitabından bahset dedi, bunun üzerine İmran b. Husayn şunları söyledi: Ey ahmak! Allah Kur'anda zekâtta bahseder ancak 1/5 verileceğini nerede görüyorsun? Allah, kitapta namazdan bahseder, peki ikindinin dört rekât olduğunu nereden biliyorsun? Allah, kitapta beytullahın tavaf edilmesini emreder peki yedi şavtı ve safa ve mervenin yedi şavtını nereden anlıyorsun? Şüphe yok ki bunların hükümlerini açıklayan ve tefsir eden sünnettir."*¹⁵¹

Yaratıcı Kur'an'ı insanoğlunun hem dünya ve hemde ahiret saadetini sağlamak amacıyla bir kurallar bütünü olarak göndermiştir. Bununla beraber muâmelata dair âyetler ayrıntıları ile açıklanmamış sadece ana kuralları ortaya konulmuştur. Hal böyle iken, birinin bu kuralları beyan etmesi gerekmektedir. Bu vazifede Kur'an'ı açıklamak ve insanlara ulaştırmakla görevli olan Hz. Peygamber'in görevidir, bu tebliğ görevinin tam olarak kendisidir. Nitekim Hz. Peygamber'in görevlerinden bir tanesinin de Kur'anı açıklamak olduğunu bizlere yine Kur'an bizzat bildirmektedir.¹⁵²

Ana kaynakların başında gelen sünnet, Kur'an'ı Kerim'den sonra Müslüman toplumunun müracaat ettiği ikinci büyük kaynaktır. Allah, Hz. Peygamberi Kur'an'ı tebliğ ve tebyin için görevlendirmiştir. Bundan dolayı Kur'an'ın açıklaması itibarıyla ikinci derecede öneme sahiptir. Bilindiği gibi Kur'an'ı açıklayan kaynakların ilki yine Kur'an'ın kendisidir.

¹⁴⁵ Herevî, *Zemmü'l-Kelâm*, thk. Abdulaziz eş-Şiblî, 2/62.

¹⁴⁶ Herevî, *Zemmü'l-Kelâm*, thk. Abdulaziz eş-Şiblî, 2/72.

¹⁴⁷ Herevî, *Zemmü'l-Kelâm*, thk. Abdulaziz eş-Şiblî, 2/71.

¹⁴⁸ Herevî, *Zemmü'l-Kelâm*, thk. Abdulaziz eş-Şiblî, 2/74.

¹⁴⁹ Herevî, *Zemmü'l-Kelâm*, thk. Abdulaziz eş-Şiblî, 2/71.

¹⁵⁰ Herevî, *Zemmü'l-Kelâm*, thk. Abdulaziz eş-Şiblî, 2/73.

¹⁵¹ Herevî, *Zemmü'l-Kelâm*, thk. Abdulaziz eş-Şiblî, 2/81.

¹⁵² en-Nisâ 4/65.

Herevî'nin düşüncesinde ise sünnetin Kur'anı açıklamada ilk kaynak olarak görmesi ve sünnetin Kur'an'a egemen olduğu gibi bir yanlış ortaya çıkmaktadır. Aktardığı onlarca rivayet ve argümanlarla bunu kanıtlamaya çalışması, Selef'in Kur'an sünneti nesh edemez¹⁵³ ilkesinin bir tezahürüdür. Sahih sünnet elbette dini anlamada ve yaşamada bizlerin en önemli kaynağı hükmündedir. Ancak sünnetin Kitab'a üstünlüğünden bahsetmek ve bunu yine sünnetten desteklemeye çalışmak izahtan vareste beyhude bir gayret olduğunu düşünmekteyiz.

1.5. Re'y ile Hadise Karşı Çıkmanın Kötülüğüne Yönelik İddiası

Sözlükte “şahsî görüş, düşünce ve kanaat” anlamlarına gelen “re'y” kelimesi İslami literatürde, “müctehidin, hakkında açık bir nas bulunmayan dini bir konuda belli metotlar uygulayarak ulaştığı şahsî kanaat ” anlamında kullanılır.¹⁵⁴ Ehl-i re'y tabiri de “re'y taraftarı olan kimseler” olarak tarif edilmiştir.

Selefiyye veya Ehl-i Hadis denildiği zaman, dini konularda re'y ile hüküm verilmesini kabul etmeyen, düşüncelerinin çoğunluğunu rivayetlere dayandıran, ehl'i re'y'e karşı olan, gayeesi sadece Kur'an ve sünnete dayalı bir düşünce bütünlüğü ve sistemi ortaya çıkarmak isteyen kimseler anlaşılır.

Dihlevî, hadis ehlinin dini konularına yaklaşımını şöyle ifade eder:

“Ehl-i Hadis'e göre, herhangi bir mesele hakkında Kur'ân'da açık bir nass varsa onu bırakıp da başka bir delile yönelerek onunla hüküm vermeye kalkışmak caiz değildir. Şayet mesele ile ilgili Kur'ânî delil açık değilse ve birkaç ihtimali birden içeriyorsa, bu durumda belirleyici rolü sünnet oynar. Sünnet bu muhtemel anlamlardan hangisini destekliyorsa o şekilde amel edilir. Bir mesele ile ilgili olarak Allah'ın Kitâbında bir hüküm bulunamazsa, o zaman, fukaha arasında bilinip bilinmediğine, sadece belli bir beldenin hadisi olup olmadığına, sahâbenin veya fukahanın onunla amel edip etmemiş olduğuna bakılmaksızın, sünnete başvurulur. Bir mesele hakkında hadis bulunması halinde, artık onun hilafına ne başka haberlere, ne de müctehidlerin bir ichtihadına itibar edilir. Tüm araştırmalarına ve gayretlerine rağmen meselenin halline dair bir hadis bulamazlarsa sahâbe ve tâbiünden bir grubun görüşlerini alırlar. Bir mesele hakkında biri birine eşit iki farklı görüş varsa her iki görüşü de alırlardı. Eğer bir mesele hakkında muteber hiçbir delil bulamazlarsa o zaman Kitâb ve Sünnet'in genel esaslarına, îmâ ve iktizasına göre amel ederlerdi.”¹⁵⁵

¹⁵³ Eş'arî, *Makâlât*, 296.

¹⁵⁴ M. Esat Kılıçer, “Ehl-i Re'y”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Erişim: 2 Kasım 2020)

¹⁵⁵ Şah Veliyullah Dihlevî, *Hüccetü'l-Beliğa*, çev. Mehmet Erdoğan (İstanbul: İz Yayıncılık, 2018), 1/428-429.

Söz konusu yaklaşımı Herevî’de de görmekteyiz. Herevî, hemen konunun başında Ebû Hureyre’den rivayet olunan ve re’y ile amel edilmesinin kişiyi sapıtacağını bildiren şu hadisi aktarır: “*Bu ümmet uzun bir süre Allah’ın kitabı ile amel edecek, sonra Peygamber’in sünneti ile amel edecek, sonra da kendi re’yi ile amel edecektir, ancak rey ile amel etmek kişiyi dalalete götürür.*”¹⁵⁶

Herevî’nin düşüncesinde re’y, bir toplumun başına gelmiş en kötü şeydir ve re’y ehli, haramı helâl, helâli de haram olarak görmektedir. Bu noktada Herevî, düşüncesini desteklemek için şu hadise yer verir: “*Ümmetim 73 fırkaya bölünecektir, bu fırkalardan en kötüsü ümmetim için bir fitnedir bu kimseler işlerini kendi re’yi ile yaparlar, Alla’ın haram kıldığını helal, helal kıldığını ise haram kılarlar.*”¹⁵⁷

Herevî’yi aktardığı rivayetlerden ele aldığımızda, re’y konusunda çok keskin ve katı olduğunu görmekteyiz. Herevî, re’y ile hüküm verilmesini sapıtmak olarak görmekle beraber, kendi re’yi ile hüküm verenin peygamberlik iddiasında olduğunu düşünmektedir.¹⁵⁸ Bundan dolayı da dini konularda re’y ile hüküm verenin öldürülmesi gerektiğini iddia etmiştir.¹⁵⁹ Herevî, bu iddasını desteklemek için Rahmet Peygamberine nispet edilen şu rivayeti nakletmektedir: “*Kim dininizde re’yi ile konuşursa onu öldürün*”¹⁶⁰

Burada şunu belirtmek isteriz ki Herevî’nin, “dinde re’yi ile hükmeden peygamberlik iddiasındadır” ve “dini konularda re’yi ile hükmeden öldürün” minvalindeki rivayet ettiği hadisler ile ilgili bir kaynak çalışması yaptığımızda karşımıza Deylemî’nin *Firdevsü’l-Ahbâr*’ı, İbn Adî’nin *el-Kâmil*’i, Zehebî’nin *Mizânü’l-İtidâl*’i ve İbni Cevzî’nin *el-Mevduât*’ı gibi isimli eserleri çıkmaktadır.

¹⁵⁶ Ebû Ya’lâ, *el-Müsned*, 10/240 (No. 5856); Herevî, *Zemmü’l-Kelâm*, thk. Abdulaziz eş-Şiblî, 2/94.

¹⁵⁷ Taberânî, *el-Mu’cemü’l-Kebîr*, 18/50 (No. 90); Herevî, *Zemmü’l-Kelâm*, thk. Abdulaziz eş-Şiblî, 2/96.

¹⁵⁸ Herevî, *Zemmü’l-Kelâm*, thk. Abdulaziz eş-Şiblî, 2/98.

¹⁵⁹ Herevî, *Zemmü’l-Kelâm*, thk. Abdulaziz eş-Şiblî, 2/100.

¹⁶⁰ Ebû Ahmed Abdullah b. Adî b. Abdillâh el-Cürcânî, *el-Kâmil fi Du’afâi’r-Ricâl*, thk. Adil Ahmed Abdülmevcud - Ali Muhammed Ma’ud (Beirut: Kütübü’l-İlmiyye, 1418/1998), 5/466.

Firdevsü'l-Ahbâr içerisinde bulunan hadislerin az bir kısmı sahih, bir kısmı ferd ve garîb, çoğu zayıf, bir kısmı da asılsız¹⁶¹ olduğu çeşitli çalışmalarda ortaya konulmuştur. *El-Kâmil* adlı eser ise, 2200'den fazla zayıf râvinin biyografisini ihtiva etmekte yer yer de bu zayıf râvilerden yapılan rivayetler örnek gösterilmektedir.¹⁶² Yine *Mizanü'l-İ'tidâl* adlı eser, zayıf hadisler ve râviler hakkında yazılmış en önemli kaynak olarak karşımıza çıkmaktadır.¹⁶³ *El-Mevduât* isimli eser de ise, adındanda anlaşılacağı üzere 'hadis diye uydurulan rivayetleri' bünyesinde toplamış bir çalışmadır.¹⁶⁴

Re'y üzerine kurulu İslami düşüncenin, sapıklık ile itham edilmesi, daha kötüsü re'y ile hüküm verenin peygamberlik iddiasında bulunduğunu ve bundan dolayı öldürülmesi gerektiğini savunan bu düşünce, getirdiği deliller ve rivayetlerle "sahih sünnetin savunucusu" olarak gördüğü kendisiyle çelişmiş, ne yazık ki bu yönde pek çok asılsız iddiayı Hz. Peygamber'e nispet etmiştir.

Herevî, ehl-i re'y konusundaki düşüncesini Hz. Ömer'e atfedilen şu rivayete dayandırmaya çalışmaktadır:

"Ey insanlar! Bilesiniz ki re'y taraftarları sünnetin düşmanlarıdır. Onlar kendilerine sorulan sorulara, bilmiyorum demekten utanırlar, sünneti değiştirirler, sapıtır ve çokça saptırırlar, Ömer'in canı elinde olan Allah'a yemin olsun ki Allah, re'ye gerek kalmaması için ne peygamber'in canını aldı nede vahyi kaldırdı, şayet din re'y ile olsaydı meshin üstünü değil altını mesh etmek gerekirdi, bundan dolayı re'y ehlinden sakının! re'y ehlinden sakının!"¹⁶⁵

Tarihi süreçler göz önüne alınıp bakıldığında, Hz. Ömer'in, Ehl-i Rey'den bahsetmesi ve insanları bu konuda uyarması mümkün değildir. Zira sahabenin yaşadığı dönemde ne Ehl-i Re'y, ne de böylesi bir kavram bulunmaktadır. Hatta Hz. Ömer'in İslami düşüncesinin daha sonra ortaya çıkan Ehl-i Re'y'e ilham verdiği bile söylenebilir, mesela Muhammed Revvâs Kal'acî onu re'y medresesinin ilk hocası kabul

¹⁶¹ Mücteba Uğur, "Firdevsü'l-Ahbâr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/129-131.

¹⁶² Selman Başaran, "İbn Adî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/296-298.

¹⁶³ M. Yaşar Kandemir, "Mîzânü'l-İ'tidâl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30/218-219.

¹⁶⁴ M. Yaşar Kandemir, "El-Mevzûât", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1996) 29/496-498.

¹⁶⁵ Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin b. Alî el-Beyhakî, *el-Müdhilü ile's-Süneni'l-Kübrâ*, thk. Muhammed Diyâurrahman el-A'zamî (Kuveyt: Dâru'l-Hulefâi li'l-Kütübü'l-İslâmî, 1404/1984), 189 (No. 210); Celâlüddîn es-Suyûtî, *Miftâhu'l-Cenne fi'l-İhticâci bi's-Sünne* (Medine: el-Câmiatu'l-İslâmiyye, 1989), 47; Herevî, *Zemmü'l-Kelâm*, thk. Abdulaziz eş-Şiblî, 2/104.

etmektedir.¹⁶⁶ Burada anlatmak istediğimiz Herevî'nin düşüncesini delillendirirken rivayetlerde zayıf-sahih, tutarlı-tutarsız gibi bir mantık yürütmemesi ve bu tür rivayetleri sadece görüşünü destekleme amacıyla eserinde yer vermesidir.

Onlarca rivayetlerle re'yin zararlarından ve Selef'in re'y konusundaki tutumundan bahseden Herevî, kişiye bilmediği bir konuda soru sorulduğunda, bilmiyorum demenin, ilmin üçte biri olduğunu söylemekte¹⁶⁷ ve kişisel yorum yapılmaması kanaatindedir. Bununla beraber Herevî'nin düşüncesine göre, dini re'y ile izah etmek, İslam'ı bozmak ve yıkmaktır.¹⁶⁸

Kur'an konusunda re'yin caiz olmadığını kanaatinde olan Herevî, Mervânü'l-Esfer'den şu rivayeti bu düşüncesini desteklemek amacıyla aktarmaktadır:

Said b. Cübeyr'in yanında oturmaktaydık, bir adam gelip Said b. Cübeyr'e bir ayet hakkında soru sordu, Cübeyr bilmiyorum dedi, bunun üzerine peki senin re'yin ne diye sorunca Said b. Cübeyr iki, üç kez tekrar ederek: "Allah'ın kitabını re'y ile mi? diye cevap verdi ve başka bir şey söylemedi."¹⁶⁹

Herevî'ye göre, şirk ehlinin, küfür ehlinin ve re'y ehlinin amelleri kabul edilmeyecektir. Herevî'nin aktardığı rivayette, re'y ehlinin, şirk ve küfür ehli olarak sayılmasının sebebi ise re'y ehlinin, Allah'ın Kitab'ını ve Hz. Peygamber'in Sünnet'ini re'yleri ile terk etmelerinden dolayıdır.¹⁷⁰

Selefi düşüncede, kesin olan prensiplerden biri, sonradan ortaya çıkan her şey bid'attir. Bu kavram o kadar içselleştirilmiştir ki peygamber döneminde olmayan veya peygamberin günlük hayatında yapmadığı her şeyi bid'at olarak nitelendirmişlerdir. İmam Ahmed'in, "Rasûullah(s.a.v.)'in, karpuzu nasıl yediği haberi bize ulaşmadı"

¹⁶⁶ Muhammed Revvâs Kal'acî, *Mevsû'atü Fıkh-i İbrâhîm en-Nahâî* (Beyrut: Dârü'n-Nefâis, 1986), 1/127; Davut Şahin, *Hz. Ömer'in Kur'an Anlayışı ve Yorum Yöntemi* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009), 131-138.

¹⁶⁷ Herevî, *Zemmü'l-Kelâm*, thk. Abdulaziz eş-Şiblî, 2/128.

¹⁶⁸ Herevî, *Zemmü'l-Kelâm*, thk. Abdulaziz eş-Şiblî, 2/129.

¹⁶⁹ Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn Alî el-Beyhakî, *Şuabü'l-İmân*, thk. Abdûlâlî Abûlhamîd Hamid-Muhtâr Ahmed el-Nedvî (Mumbai: Dâru's-Selefiyyetî, 1423/2003), 3/543; Herevî, *Zemmü'l-Kelâm*, thk. Abdulaziz eş-Şiblî, 2/138.

¹⁷⁰ Herevî, *Zemmü'l-Kelâm*, thk. Abdulaziz eş-Şiblî, 2/174-175.

diyerek ölünceye kadar karpuz yememesi ve bunu bid'at olarak görmesi bu düşüncenin bir tezahürü olarak karşımıza çıkmaktadır.¹⁷¹

Herevî'ye baktığımızda da sıkı bir taraftarı olduğu, İmam Ahmet gibi düşündüğü görülmektedir. Herevî'nin, Halife Mervân'ın camiye eskisinden daha yüksek bir minber yapmasını ve bunu gören Said el-Hudri'nin, Mervân'a tepki gösterip yapılan minberi bid'at olarak tanımlamasını hatta bundan dolayı Mervân'ın arkasında bir daha namaz kılmayacağını söylediği rivayeti aktarması, aslında bid'at kavramını ne şekilde nitelendirdiğini anlamak adına önemli bir ipucu niteliğindedir.¹⁷²

Ahmed b. Hanbel'in oğlu Abdullah: *"Babama bir memlekette biri zayıf bir hadis âlimi ile diğeri re'y ehlinden bir âlim olsa ve adamın biri soru soracak olsa, hangisine sorması gerekir? Diye sorduğumda bana. "sakin re'y ehline sormasın çünkü zayıf bir hadis, güçlü bir re'yden daha hayırlıdır dedi"*¹⁷³ rivayetini nakleden Herevî, her ne durumda olursa olsun re'y ile değil hadis ile amel edilmesi gerektiğini söylemektedir.

Yukarıda Herevî'nin düşüncesini temellendirirken zayıf hadisleri ve dahi asılsız rivayetleri kullandığını ifade etmiştik, o bu tavrını bir fıkıh ve hadis âlimi olan Şerîk'ten yaptığı rivayetle desteklemeye çalışır: *"Zayıf hadis bana, re'yden daha sevimli geliyor."*¹⁷⁴

Herevî'nin düşüncesinde Sünnet, hayatın her alanına girmesi gereken, kişinin oturmasından ayağa kalkmasına kadar dahi şekillendirmesi gereken bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır; öyle ki ona göre, "başını kaşıyan kişinin dahi, bu işi sünnetten bir yol bularak yapması gerekir."¹⁷⁵ Herevî'ye göre, her ne olursa olsun hadise uymak

¹⁷¹ Abdülvehhâb b. Ahmed b. Alî eş-Şa'rânî, *Mizanü'l Kübra-Dört Hak Mezheb'in Büyük Fıkıh Kitabı*, çev. Ahmet Faruk Meyan (İstanbul: Berekât Yayınevi, 1980), 1/98.

¹⁷² Herevî, *Zemmü'l-Kelâm*, thk. Abdulaziz eş-Şiblî, 2/152-153.

¹⁷³ Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit el-Hâtib el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, thk. Beşşar Avvad Ma'ruf (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 2002), 15/573; Ebû Sehl b. Muhammed b. Abdurrahman el-Mağvârî, *Mevsu'âtu Mevâkîfu's-Selefi fi'l-Akidedi ve'l-Menhecî ve't-Terbiyyeti* (Kahire: Mektebetü'l-İslamiyye li'n-Neşri ve't-Tevzi', t.y.), 4/11; Herevî, *Zemmü'l-Kelâm*, thk. Abdulaziz eş-Şiblî, 2/179-180.

¹⁷⁴ Herevî, *Zemmü'l-Kelâm*, thk. Abdulaziz eş-Şiblî, 2/179; Zehebî, *A'lâmu'n-Nübelâ*, 8/207.

¹⁷⁵ Herevî, *Zemmü'l-Kelâm*, thk. Abdulaziz eş-Şiblî, 2/181.

gerekir, çünkü doğru yol hadisten geçer¹⁷⁶ bununla beraber Hz. Peygamber'in hadislerine tabi olanlar yeryüzünün en fazilet sahibi kimseleridir.¹⁷⁷

Re'yi, kişiyi saptıran ve dalalete götüren bir kötülük, re'y ehlini ise insanları yoldan saptıran, şirk ve küfür ehli mertebesinde olan kimseler olarak gören Herevî, hadisi kişiyi ebedi saadete kavuşturan bir ilim, hadis ehlini ise Hz. Peygamber'in ayak izlerini takip eden kimseler olarak görmektedir. Yahya b. Fadl el-Buhârî'den şu rivayeti aktararak bu düşüncesini desteklemeye çalışır: *“Rüyamda kendimi Buhârâ şehrinde yol kenarında oturken gördüm. Baktım ki Hz. Peygamber yürüyerek şehirden çıkıyordu, arkasında izinden giden Muhammed b. İsmail(Buhari) vardı, Hz. Peygamberi takip ediyor ve ayağını kaldırdığı yere basarak gidiyordu.”*¹⁷⁸

Ehl-i Hadis'in İslam toplumu içerisinde en faziletli kimseler olduğunu düşünen Herevî, Ebû Yezid el-Mervezî'den ayrıca şunu aktarmaktadır: *“Rükün ve makam arasında uyuyordum (Hac'da) ve Hz. Peygamber'i rüyamda gördüm. Bana dedi ki: ey Eba Yezid! Daha ne zamana kadar Şâfiî'nin kitabını okutacaksın da, benim kitabımı okutmayacaksın? Ben, ey Allah'ın resulü senin kitabın hangisidir deyince, Muhammed b. İsmail'in Camii dedi.”*¹⁷⁹

Kelâm âlimlerini, akli önemsedikleri ve müteşâbihata açıklık getirmek gayesiyle re'ylerine başvurdukları için İslam ümmetinin dışına iten bu düşünce yapısının, rüyalardan hüküm çıkarması ve bunları kendi düşüncesinin ikamesi için delil olarak sunması, eleştirisinin ilmi seviyesini göstermesi açısından önem taşımaktadır. Burada aslında Herevî'nin tasavvufi yönününün ağır bastığı söylenebilir. Elbette Selef inancında da rüyalara itibar edilmekte ve inanılmaktadır,¹⁸⁰ ancak tasavvufi gelenekte rüyaya çok daha ehemmiyet verildiği bilinmektedir. Nitekim tasavvufi literatürde rüya

¹⁷⁶ Herevî, *Zemmü'l-Kelâm*, thk. Abdulaziz eş-Şiblî, 2/183.

¹⁷⁷ Herevî, *Zemmü'l-Kelâm*, thk. Abdulaziz eş-Şiblî, 2/184.

¹⁷⁸ İbn Adî, *el-Kâmil*, 8/208; Herevî, *Zemmü'l-Kelâm*, thk. Abdulaziz eş-Şiblî, 2/189.

¹⁷⁹ Herevî, *Zemmü'l-Kelâm*, thk. Abdulaziz eş-Şiblî, 2/190; Zehebî, *Á'lâmu'n-Nübelâ*, 12/438.

¹⁸⁰ Nevzat Tartı, “Rüya Kültürü ve Hadisçi Karizması”, *Din Bilimleri Akaemik Araştırma Dergisi* 6/2 (Nisan 2006), 9-38.

yerine daha çok, “vakıa” ve “vak’a” kelimeleri kullanılmaktadır. Bunun sebebi ise, tasavvufta rüyanın bir hayal değil gerçek gibi düşünülmesi kanaati yatmaktadır.¹⁸¹

Herevî’ye göre ilim sadece rivayettir. O, dinde re’y ile hükmedenlerin değil sadece “duydum, işittim” diyenlerin âlim kimseler olduğunu belirtir.¹⁸² Herevî, Hz. Peygamber’den bir rivayet geldiği halde re’yine başvuran kimseleri dinden çıkmakla itham etmiş, Hristiyan ve Yahudi olmakla eşdeğer kabul etmiştir. Bu konu da Herevî, İmam Şâfiî’ye atfedilen şu rivayeti aktararak bu görüşünü temellendirmeyi amaçlamaktadır:

“Şâfiî’nin yanına bir adam geldi ve bir konu hakkında hüküm istedi, Şâfiî bu adama Hz. Peygamber’in konu ile ilgili uygulamasından bahsedince adam peki ya sen ne dersin diye görüşünü sordu. Bunun üzerine Şâfiî: Sübhanallah, Sen beni bir kilisede yada havrada mı görüyorsun? Yahut beni zünnar(Süryani rahiplerinin taktığı iplik) takanların arasında mı görüyorsun? Ben sana Resulullah’ın hükmünü söylüyorum sen ise bana kendi görüşümü soruyorsun.”¹⁸³

Herevî’ye göre İmam Şâfiî, sünnete bağlılığından dolayı ulvi bir yerde durmaktadır, çünkü Şâfiî sadece hadisi önceler ve hadisten konuşur. Herevî İmam Şâfiî’ye atfedilen şu rivayeti düşüncesinin doğruluğunu ispatlamak düşüncesiyle aktarmaktan da çekinmez: “Eğer benim kitabımda, Resullullah’ın sünnetine ihtilaf eden bir şey bulursanız, sünnete sarılın ve sünnet ne derse onu yerine getirin.”¹⁸⁴

Konunun devamında ise, hadis ehlinin faziletinden bahsetmek için, İmam Şâfiî’nin şu sözlerini aktarır: “Ashabu’l-Hadis’ten bir adam gördüğümde sanki Peygamberin sahabesinden birini görür gibi oluyorum, Allah onlara mükâfatlarını versin dinin aslını korudular, buda bizim için büyük bir fazilettir.”¹⁸⁵ Ayrıca bu düşüncesini desteklemek için Davud Asbahî’nin de şu sözünü ekler: “Fukaha içerisinde derecesi en büyük olan kimseler Ashâbü’l-Hadîs’tir, çünkü onlar dinin korunması için

¹⁸¹ Abdullah Demir, “Tasavvufta Rüya Tabiri”, *Uluslar Arası Sosyal Bilimler Dergisi* 1/9 (Ekim 2017), 44.

¹⁸² Herevî, *Zemmü’l-Kelâm*, thk. Abdulaziz eş-Şiblî, 3/2.

¹⁸³ Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî b. Abdilkâfi es-Sübkî, *Tabakatü’s-Şâfiyyeti’l-Kübrâ*, thk. Mahmûd Muhammed Tanâhî – Abdülfettah Muhammed el-Hulv (Beyrut: Dâru’l Hicr li’t-Tâbâ’atî ve’n-Neşrî ve’t-Tevzi’, 1993), 2/138; Herevî, *Zemmü’l-Kelâm*, thk. Abdulaziz eş-Şiblî, 3/13-14.

¹⁸⁴ Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs eş-Şâfiî, *Tefsirü’l-İmamü’s-Şâfiî*, thk. Ahmed b. Mustafa el-Fârrânî (Riyad: Dâru’t-Tedmiriyye, 2006), 2/231; Herevî, *Zemmü’l-Kelâm*, thk. Abdulaziz eş-Şiblî, 3/16.

¹⁸⁵ Beyhakî, *es-Sünenü’l-Kübrâ*, 391(No. 689); Herevî, *Zemmü’l-Kelâm*, thk. Abdulaziz eş-Şiblî, 3/24-25.

çok çaba sarfettiler."¹⁸⁶ Herevî, Ashâbü'l-Hadîs'in insanlar arasında en kıymetli ve faziletli kimseler olduğunu düşündüğü için bu konuda üst üste rivayetlere başvurmuştur.¹⁸⁷

Herevî, buraya kadar anlattıklarıyla insanları uyarmayı ve doğru yolu göstermeyi hedeflemiştir. Nitekim Herevî'nin düşüncesine göre, Müslüman bir kimsenin yapması gereken şey re'yi bırakmak ve hadise sarılmaktır. Ancak böyle yapılmasıyla kişi ebedi saadete kavuşacak ve Hz. Peygamber'e uyumuş olacaktır. Kişinin hadisi bırakması ve kendi re' yine başvurmasında kişide ve toplumda onarılmaz yaralar açacak hatta kişiyi dinden çıkarabilecektir. Onun içindir ki gidilecek en güzel yol sadece selefin yoludur. Ne var ki düşüncelerini sağlamlaştırmak ve ispat etmek için hemen her konuda rivayetlere başvuran Herevî bu konuda asılsız veya zayıf hadisleri dahi kullanmaktan çekinmemiştir. Dolayısıyla bu dahi tek başına eleştirilerinde ilmi bir üsluptan ziyade bağlı olduğu ekolün prensiplerini benimsediğini açıkça ortaya koymaktadır.

1.6. Dini Konuların Araştırılmasının Yasaklanmış Olduğuna Yönelik İddiası

Bu başlık altında Kelâm ilmini eleştiren Herevî, dinin Hz. Peygamber tarafından nasıl öğretiliyse öyle yaşanması gerektiğini düşünür. Bunun için Herevî'ye göre yapılması gereken, dini konularda derinlere dalmamak, nasıllığı ve ne şekilde olduğu üzerinde durmamak, sünnetten nasıl geliyorsa öylece kabul edip tatbik etmektir. Herevî, düşüncesini temellendirmek için, konunun başında Hz. Ömer'in oğlu Abdullah'a sorulan seferi namazının nasıl olacağı şeklindeki soruya Abdullah'ın "*Seferi namazı iki rekâttır ve sünnete muhalefet eden ise kâfirdir*" rivayetini aktararak desteklemeye çalıştığı görülmektedir.¹⁸⁸

Selefin, Kelâm ehlini ve kelâmcıları eleştirirken kullandığı bid'at kavramını Herevî'nin üslubunda da görmekteyiz. Herevî, selef arasında meşhur şu hadisi bu amaçla paylaşmaktadır: "*Muhakkak ki, sözlerin en güzeli Allah'ın kitabıdır. Rehberlerin en güzeli, Muhammed'in rehberliğidir. İşlerin en kötüsü bid'atlerdir, her bid'at*

¹⁸⁶ Herevî, *Zemmü'l-Kelâm*, thk. Abdulaziz eş-Şiblî, 3/26.

¹⁸⁷ Herevî, *Zemmü'l-Kelâm*, thk. Abdulaziz eş-Şiblî, 3/25-26.

¹⁸⁸ Ebü'l-Abbâs Muhammed b. İshâk b. İbrâhîm es-Serrâc es-Sekafî, *Müsnedi's-Serrâc*, nşr. İrşâd Hakkı el-Esrî (Faysalabad: İdâretü'l-Ulûmü'l-Eserîyye, 1423/2002), 1/443 (No. 1440); Herevî, *Zemmü'l-Kelâm*, thk. Abdulaziz eş-Şiblî, 3/41-45.

dalalettir, her dalalet ise ateştedir.”¹⁸⁹ Herevî, kurtarıcı olarak sadece Kur’an’ı ve Hz. Peygamber’in kılavuzluğunu görmekte, bunun dışında olanları ise bid’at olarak nitelendirmektedir.¹⁹⁰ Çünkü Herevî’ye göre, Hz. Peygamber sünnete sarılmamızı ve bid’atlerde kaçınmamızı istemiş ve bu konuda bizi uyarmıştır.¹⁹¹

Herevî, Abdullah İbn Ömer’in gece vaktinde Mekke’ye girmek istemediğini, hatta Mekke’ye yaklaştığında eğer vakit gece olmuşsa dahi, sabaha kadar Hz. Peygamber’in daha önce beklediği yerde beklediğini, çünkü Peygamber’den böyle gördüğünü aktararak sahabenin hiçbir alanda sünnetten ayrılmadığını ve Peygamber’e muhalefet etmediğini aktarmakta, doğru olanın sadece bu yol olduğunu bu rivayet üzerinden ifade etmeye çalışmaktadır.¹⁹² Burada, en basit anlamda gece vaktinde Mekke’ye girmenin bid’at olduğunu düşünen bir zihin yapısının olduğu görülmektedir.

Herhangi bir konuda Sünnet’e muhalefetin bid’at olduğunu düşünen Herevî, dini konularda muhalafetin ise kişiyi İlahi azaba götüren Herevî Seleme’den şu rivayeti aktararak izah etmektedir:

*“İbn Ömer, bir adamın güneş doğduktan sonra çokça namaz kıldığını görünce adama kızdı ve onu bundan nehyetti, bunun üzerine adam “Allah beni çokça namaz kıldığım için mi cezalandıracak?” diye sordu. İbn Ömer ise “Ama seni sünnete muhalif davrandığın için cezalandıracak” diye cevap verdi.”*¹⁹³

Aslında bu rivayetler dikkatlice incelendiğinde Herevî, “dini konuların araştırılmasının yasak olduğu” iddiasını kanıtlamaya çalışırken daha çok fıkıh ile alakalı örneklere başvurduğu anlaşılmaktadır. Zira seferi namazının kaç rekât kılınacağı veya güneş doğduktan sonra namaz kılınıp kılınmayacağı ile alakalı rivayetler Kelâm ilminin değil fıkıh ilminin konularıdır.

Bu noktada Herevî’nin bu davranışıyla kendisiyle çelişmekte olduğu kanaat edilmektedir. Çünkü Herevî, eserinin adını “Zemmü’l-Kelâm” yani “Kelâm Eleştirisi” olarak isimlendirmiştir. Ancak Herevî, Kelâm ilmine ve kelâmcılara karşı yönelttiği

¹⁸⁹ Buhârî, “İ’tisam”, 2 (No. 7277); Herevî, *Zemmü’l-Kelâm*, thk. Abdulaziz eş-Şiblî, 3/48-49.

¹⁹⁰ Herevî, *Zemmü’l-Kelâm*, thk. Abdulaziz eş-Şiblî, 3/52-53.

¹⁹¹ Herevî, *Zemmü’l-Kelâm*, thk. Abdulaziz eş-Şiblî, 3/60.

¹⁹² Buhârî, “Hac”, 29 (No. 1553); Herevî, *Zemmü’l-Kelâm*, thk. Abdulaziz eş-Şiblî, 3/68.

¹⁹³ Herevî, *Zemmü’l-Kelâm*, thk. Abdulaziz eş-Şiblî, 3/73-74.

eleştirilerinin doğruluğunu ispatlamaya çalışırken, i'tikadî-ameli herhangi bir ayırım yapmamış hemen her alandan rivayetleri kullanmış, bundan dolayı bazı noktalarda konu bütünlüğünden kopmuş ve söz konusu iddialar Kelâm ilminin tartışma konuları dışına çıkmıştır. Bu durumda akla şu soru gelmektedir acaba Herevî Kelâm ilminin tartışma alanını özellikle dağıtarak zihinlerde bulanık bir hale mi getirmeyi amaçlamaktadır?

Herevî'nin düşüncesini sünnet teşkil etmektedir. Öyle ki namaz kılmaktan gece Mekke'ye girerken dahi sünneti gözetmeli, hatta Hz. Peygamber devesini nereye bağladıysa oraya bağlamalı, nerede hacet giderdiyse aynısını yapmalı, hâsılı ister dini olsun ister beşeri olsun Peygamber her konuda taklit edilmelidir. Herevî'nin, Eyyüb el-Ensâri'den aktardığı rivayet düşüncesini desteklemek amacıyla kullandığı bir başka argüman olarak karşımıza çıkmaktadır: “*Peygamber yünden elbise giyer, hayvanın nalını tamir eder, elbisesini yamar ve eşeğe binerdi ve derdi ki “kim sünnetime uymazsa benden değildir.”*”¹⁹⁴

Hasan-ı Basrî (ö.110/728)'nin “*Bid'at sahibi kimsenin ibadetinin artmasıyla Allah'tan uzaklaşacağını*” dediğini aktaran Herevî, hemen arkasında “*Bit'atçının ibadetini arttırmaz*” rivayetini getirerek bid'at ehli olarak gördüğü kelâm âlimlerinin ibadet noktasında dahi zayıf olduklarını dile getirmesi, Herevî'nin kelâmcılara karşı ne şekilde düşmanlık beslediğini ifade etmesi açısından önemli olduğu kanaat edilmektedir.¹⁹⁵

Bu noktada Herevî'nin Hasan-ı Basrî'ye atfettiği “*Bid'at sahibi kimsenin ibadetinin artmasıyla Allah'tan uzaklaşır*” rivayetini tahlil ettiğimizde bu sözün kaynaklarda Eyyüb es-Sahtîyânî (ö.131/749)'ye ait olduğu anlaşılmaktadır. Öte yandan Sahtîyânî'ye atfedilen bu cümlenin aslınında “ibadet” değil “içtihat” olduğu kaynaklarda şu şekilde geçmektedir: “*Bid'at sahibi kimse, içtihadının artmasıyla Allah'tan uzaklaşır.*”¹⁹⁶

¹⁹⁴ Muttakî el-Hindî, *Kenzü'l-'Ummâl*, 7/98 (No. 18144); Herevî, *Zemmü'l-Kelâm*, thk. Abdulaziz eş-Şiblî 3/96-97.

¹⁹⁵ Herevî, *Zemmü'l-Kelâm*, thk. Abdulaziz eş-Şiblî, 3/122-123.

¹⁹⁶ Ebû Abdillâh Muhammed b. Vaddâh b. Bezî' el-Kurtubî, *el-Bid'u ve'n-Nehyü anha*, thk. Amr Abdulmunaim Selim, (Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, 1416/1995), 62; Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahman b. Ali Muhammd el Bağdâdî el-Cevzî, *Telbîsü İblîs* (Beyrut: Dâru'l-Fikr li't-Tabâ'atü ve'n-

Yukarıda bahsettiğimiz rivayetin kime ait olduğu konumuz itibari ile üzerinde durmamızı gerektirecek bir husus değildir. Ancak Herevî'nin, rivayetinde böyle bir yanlışta bulunması, rivayet kültürünün ağızdan ağıza dolaşırken uğradığı dezenformasyonu ve değişimi de göstermesi açısından önemlidir.

Şüphe yok ki Müslümanların dini anlamada ve yaşamada en önemli kaynakları Kur'an ve Sünnet'tir. Ancak bu kaynaklar sınırlıdır. Çünkü zaman sürekli ilerlemekte bundan dolayı harici ve dâhili etkenlere bağlı olarak yeni meseleler ortaya çıkmaktadır. Söz konusu kaynaklardan ihtiyacını karşılayamayan Müslümanlarında kendi görüşlerine göre hüküm vermeleri ve içtihatda bulunmaları kaçınılmazdır. Hz. Peygamber'in: "*Bana vahiy gelmeyen bir meselede kendi görüşümle hükmederim*"¹⁹⁷ demesi ve Muaz b. Cebel'in "*Kendi re'yimle içtihat ederim, bundan geri durmam*"¹⁹⁸ demesini tasdik etmesi, İslam'da içtihadın muteber bir delil olarak kabul edildiğinin bir göstergesidir. Bundan dolayı "*İçtihadın artmasıyla, Allah'tan uzaklaşmak*" iddiası Hz. Peygamber'in ve sahabenin tutumu karşısında içi boş bir iddiadır.

Sonuç olarak Herevî, Sünnet'e sarılan kimsenin kurtuluşa ereceğini, sünnetten uzaklaşmanın sapacağını, muhalefet edenin ise helak olacağı söylemekte¹⁹⁹ ve ardında İbn Abbas'ın Hz. Peygamber'den rivayet ettiği şu hadisi naklederek bu düşüncesini delillendirmeye çalışmaktadır: "*Sünnete muhalefet eden küfre girer.*"²⁰⁰

Herevî öncelikle yukarıda bahsettiğimiz rivayetler ile sünnetin önemini, sünnete bağlanmanın gerektiğini, muhalefet etmenin kişiyi helâk edeceğini anlattıktan sonra dinde araştırma yapmanın kötülüğü ile alakalı rivayetlere geçer ve şu hadisi nakleder: "*Şeytan kula gelir ve bunu kim yarattı, bunu kim yarattı diye vesvese verir, taki Rabbini kim yarattı diye sorar, kim böyle bir hale gelirse Allah'a sığınsın.*"²⁰¹

Neşr, 1421/2001), 14; Ebû'l-Abbâs Takıyyüddin İbn Teymiyye, *el-Tis'iniyye*, thk. Muhammed b. İbrahim el-Âclân (Mektebetü'l-Ma'arifü li'n-Neşr ve't-Tevzi', 1420/1999), 3/926.

¹⁹⁷ Ebû Davûd, "Akdîye", 7 (No. 3585).

¹⁹⁸ Ebû Davûd, "Akdîye", 11 (No. 3592).

¹⁹⁹ Herevî, *Zemmü'l-Kelâm*, thk. Abdulaziz eş-Şiblî, 3/140.

²⁰⁰ Taberânî, *Mü'cemü'l-Kebîr*, 13/301 (No. 14082); Herevî, *Zemmü'l-Kelâm*, thk. Abdulaziz eş-Şiblî, 3/140-141.

²⁰¹ Buhârî, "Bed'ül Halk", 11 (No. 3276); Herevî, *Zemmü'l-Kelâm*, thk. Abdulaziz eş-Şiblî, 3/154.

Herevî'ye göre, dinde soru sormamak ve derinlerine dalmamak gerekir nitekim bunu Hz. Peygamber yasaklamıştır. Konuyla ilgili olarak Herevî Hz. Ömer'e nispet edilen şu rivayeti aktarır: “*Adamın biri Ömer b. Hattab'a geldi ve “وَفَاكِهَةٌ وَأَبٌّ” âyetinde²⁰² geçen “أَبٌّ” kelimesinin manasını sordu, bunun üzerine Ömer, Ey Ömer'in annesinin oğlu sanane! diyerek çıkıştı.*”²⁰³ Hz. Ömer'in başka bir ifadesinde ise, “*Biz derinlemesine araştırmaktan nehyolunduk*” olduğunu aktaran Herevî, Hz. Ömer'in ağzıyla dinde soru sorulmasının ve dinin araştırılmasının yasak olduğu düşüncesini sağlamlaştırmak istemiştir²⁰⁴ bu sayede kendi iddiasına önemli bir şahsiyeti delil olarak kullanmıştır.

Herevî, dinde soru sormanın ve dinde araştırma yapmanın sünnete muhalefet olduğunu düşündüğü gibi, Ehl'i-Kitab'ında eserlerinin sakıncalı olduğunu söylemiştir. Hz. Peygamber'in bu tür kitapların okunmasını yasakladığı görüşünde olan Herevî konuyla ilgili Câbir b. Abdullah'tan Hz. Peygamber'e nispet edilen şu hadisi aktarır: “*Ehl'i-Kitaptan bir şey sormayın, çünkü onlar size doğru yolu söylemez, sadece saptırırlar.*”²⁰⁵

Kur'an ve hadis kitaplarının dışındaki diğer kitapların okunmasını sakıncalı gören Herevî kendi düşüncesi şu rivayet ile destekler:

*“Kindî isminde bir şahıs İbn Mes'ud'un yanına bir kitap ile beraber geldi ve dedi ki, ben bu kitabı Şam'da okudum çok sevdim. İbn Mes'ud kitabın Ehl'i Kitaba ait bir kitap olduğunu görünce şöyle söyledi: “Şüphesiz sizden öncekiler Allah'ın kitabını terk ettiği, kendilerinden öncekilerin kitaplarına tabi oldukları için helâk edildiler”, sonra kitabı bir leğen suyun içine koyup mürekkebi akana kadar karıştırdı.”*²⁰⁶

Herevî'nin sahabeden örnekler vererek “dini konuların araştırılmaması ve dini konularda soru sorulmaması gerektiği” iddiasına vahyin kadrajından baktığımızda aksini görmekteyiz. Sahabenin Hz. Peygamber'e, dini ihtiyaçlarını karşılayabilmeleri adına soru sorduğunu “yes'elûneke-sana soruyolar” ile başlayan âyetlerde müşahede

²⁰² ‘Abese 80/31.

²⁰³ Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Kâtîb el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî, *Tabakâtü'l-Kübrâ*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Dâru Sadr, 1967), 3/327.

²⁰⁴ Herevî, *Zemmü'l-Kelâm*, thk. Abdulaziz eş-Şiblî, 3/178-181.

²⁰⁵ Ebû Ya'lâ, *el-Müsned*, 4/102 (No. 2135); Herevî, *Zemmü'l-Kelâm*, thk. Abdulaziz eş-Şiblî, 3/246.

²⁰⁶ Darîmî, “Mukaddime”, 42 (No. 494); Herevî, *Zemmü'l-Kelâm*, thk. Abdulaziz eş-Şiblî, 4/6-7.

etmekteyiz.²⁰⁷ Öte yandan sahabe günlük dini ihtiyaçların dışındaki alanlarda Hz. Peygamber'e sorular yönelmiştir. İsrâ sûresinde geçtiği üzere ruh ile alakalı konular dahi sahabe tarafından merak edilmiş ve Hz. Peygamber'e sorulmuştur.²⁰⁸ Bundan dolayı böyle bir iddiayı ilahi hitabın çerçevesinden baktığımızda geçersiz bir iddia olarak görmekteyiz.

Öte yandan İslam kitapları dışında kitaplar okunmasının hata olduğunu veya Ehl-i Kitap'ın eserlerini incelemenin kişiyi sapıklığa götüreceği ve helâk edeceği görüşü ilimden uzak, Müslümanlara zarar veren sığ bir görüştür. İlahi vahiyden ilk nüzul eden "İkra-Oku" âyeti²⁰⁹ gereği, bir Müslümanın hem kendisi hemde içinde bulunduğu İslam ümmetinin selameti için okuması ve okutması elzendir. Savaş esirlerini, müslümanlara okuma-yazma öğretmeleri şartıyla serbest bırakan Hz. Peygamber'in hayatına baktığımızda da bunu görmekteyiz. Hal böyleyken okumayan, sormayan ve sorgulamayan hâsılı, dini veya beşeri konularda bir merakı olmayan Müslümanın İslam ümmetine bir faydası olmayacağını düşünmekteyiz. Bununla beraber günümüzde dahi söylene gelen "iyi ki okumamışım" söylemini Herevî düşüncenin tarihten günümüze olan bir uzantısı olarak değerlendiriyoruz.

²⁰⁷ el-Bakara 2/215-219.

²⁰⁸ el-İsrâ 17/85.

²⁰⁹ el-Alak 96/1.

İKİNCİ BÖLÜM

2. HÂCE ABDULLAH EL-HEREVÎ'NİN KELÂMCILARA YÖNELTİĞİ ELEŞTİRİLERİ

Önceki bölümde kelim ilmine yönelik eleştirilerini başlıklar altında incelediğimiz Herevî, Kelamcılar es geçmemiş onlarada sert eleştirilerde bulunmuştur. Bu bölümde de Herevî'nin, Kelamcılara karşı söylemlerini ve tutumunu incelemeye çalışacağız.

Herevî'ye göre, kurtuluşun yegâne çaresi selefe tabi olmak ve onların yolundan gitmektir. Zira Selef ehli dini en iyi anlayanlar ve en güzel bir şekilde bize aktaranlardır. Bundan dolayı Hz. Peygamber bizi, ileride endişe ettiği kelâmcılara karşı uyarılmış ve onları münafık olarak nitelemiştir.

Herevî'ye göre, zaman ve toplum sürekli kötüye gitmiş/gidecektir, bundan dolayı Kur'an'ın ve dinin tartışma konusu yapılmaması gerekmektedir. Hz. Peygamber bu hususları bildiği için din konusunda tartışmayı ve araştırma yapılmasını yasaklamıştır.

Dini yaşamamızın en güzel şekli, din konusunda soru sormamamız, hadise karşı çıkmamamız ve kendi re'yimize yönelmememizdir.

Herevî'nin, yukarıda saydığımız düşüncelerine göre, bunları baltalayanlar, dini tahrif etmeye çalışanlar, insanları hak yoldan ayıranlar ise kelâmcılardır. Bundan dolayı Herevî, Kelâm âlimlerini sert bir dille hatta yer yer insafsızca eleştirmiştir.

Herevî, Hz. Peygamber'e atfedilen şu hadisi aktararak bu konudaki düşüncesini desteklemek ister: “*Beyanda sihir, şîirde hikmet, güzel sözde itimad/saygı, ilim talebinde ise cehalet vardır.*”²¹⁰ Hemen ardından da hemşehrisi Ebû Mansur el-Ezherî'nin şu izahına yer verir: “*İlmin talebinde cehalet vardır, buradaki ilimden kasıt İlm'i-nucûm ve Kelâm ilmidir.*”²¹¹ Herevî, Kelâm ilmini, İlm'i nucûm ile aynı katagoride indirgemeye çalışarak, bu ilmin insanlar nazarındaki itibarını yok saymaya çalışmaktadır.

²¹⁰ Ebû Davûd, “Edeb”, 94 (No. 5012); Herevî, *Zemmü'l-Kelâm*, thk. Abdulaziz eş-Şiblî, 4/64-65.

²¹¹ Süyûtî, *Savnu'l-Mantık*, 85; Herevî, *Zemmü'l-Kelâm*, thk. Abdulaziz eş-Şiblî, 4/65-66.

İlm-i nücûm: gök bilimi, burç ve gezegenlerin durumlarına göre gelişen astronomi ilmidir. Tarihin belirli dönemlerinde insanlar, gök cisimlerinin hareket ve durumlarından kendilerince mistik manalar çıkarırlardı. Bu anlamlandırma serüveni ilk defa Babil’de yıldızlara tapan ve ibadet eden Nebâtiler tarafından çıkarılmıştır. Nebâtiler gördükleri her yıldızla bir isim vermiş ve önem atfetmişlerdir. Söz konusu bu ilim ile ilgilenen müneccimler yıldızların hareketlerinden yola çıkarak gaipten haberler veriyorlardı.²¹²

Söz konusu ilim İslam’dan önce araplar tarafından “Envâ” olarak isimlendirilmiş, merak edilmiş ve araştırılmıştır.²¹³ Câhiliye zamanında arap toplumu içerisinde yaygın olan bu ilim dalı, gök cisimlerine tapınmayla doğrudan ilişkisi olmasından dolayı Hz. Peygamber tarafından yasaklandığı bilinmektedir.²¹⁴ Herevî’nin düşüncesinde İlm’i Nucûm ile Kelâm ilmini aynı kategoride değerlendirmesi de ikisini birbirine eşitleme gayretinden ibaret bir çabadır. Herevî’ye göre, Kelâm ilmi yasaklanması gereken gayri İslami bir ilim, Kelâm âlimleri ise müneccimler ile aynı mesabededir.²¹⁵

Herevî, Kelâm âlimlerini eleştirme/yeme noktasında esrinde yüzlerce rivayete yer vermektedir. Zira Selefin genel karakteristik yapısında bunu gerektirmektedir. Çünkü Selef kendini diğer mezhep ve âlimler arasında çok önemli bir noktaya koymaktadır. Kendilerince çok özel bir misyona sahip oldukları inancındadırlar. Kendilerini Allah’ın dininin koruyucusu ve bid’atlerin yıkıcısı olarak görmektedirler.²¹⁶ Bundan dolayı kendilerinden olmayanları acımasızca eleştiri yağmuruna tutarlar ancak bu rivayetler bazen hakaret sınırlarına dayanmaktadır: “*Kelâm âlimleri zındıklardır, Kelâm âlimleri ebeden iflah bulmazlar, Şirk hariç, Allah’ın huzuruna herhangi bir günah ile çıkmak, kelâm günahı ile çıkmaktan daha iyidir, , şahitlikleri kabul edilmez.*”²¹⁷

²¹² Müzahir Kılıç, “Netâyic el-Fünûn” Adlı Yazma Eserde “İlm’i Nücûm” Bölümünün Değerlendirilmesi”, *Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 3/1 (Nisan 2017), 1-2.

²¹³ Muharrem Çelebi, “Envâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/257-258.

²¹⁴ Tefik Fehd, “İlm’i-Ahkâm-ı Nucûm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2005), 22/124-126.

²¹⁵ Erkol, *Kelâm İlmine Yönelik Eleştiriler*, 139.

²¹⁶ Kutlu, *İslâm Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, 64.

²¹⁷ Uludağ, *İslâm Düşüncesinin Yapısı*, 49-50.

Herevî, tâbiînden Yahyâ b. Ebû Kesîr'e dayandırılan ve Kelâm âlimlerinin kastedildiği “*Hadisleri yazmayanlar zina çocuklarıdır*” rivayetini eserinde zikretmiştir,²¹⁸ öyle ki böyle bir hakaret İslam dininin âlimlerine yapılan bir insafsızlık, rivayet kültürünün ve gelenekçi söylemin vazgeçemediği galiz bir lisanıdır. Nitekim Şa'bî'de kendisine, “*kıyasa ve akla göre bu meselenin izahı şöyle olur*” denildiğinde, burada tercümesini yazmaktan hicap duyduğumuz “*eyrun fi'l kıyas*” sözü ile karşılık vermiştir.²¹⁹

Herevî, Kelâmcıların söylemlerini ve kelâmî konuşmalarını şer olduğunu ve kelâmcılar ile konuşulmaması hatta aynı yerde oturulmaması gerektiğini, eğer böyle olmazsa kişiye Allah'ın kitabını unutturup kendi söylemleri ile sapıtacaklarını düşünmektedir.²²⁰ Burada yapılması gerekeni de Saib b. Yezid'ten rivayet edilen ve Hz. Ömer'e atfedilen şu rivayete bildirmektedir: “*Sabiğ adında bir adam Medine'ye geldi. Kur'an'ın müteşabih ayetleri hakkında sorular soruyordu. Ömer'e gönderildi, Ömer de hurma çubuklarından sopa hazırlatmıştı. Ömer'in huzuruna gelince “Sen kimsin?” dedi. Sabiğ: “Allah'ın kulu Sabiğ'im” dedi. Bunun üzerine Ömer, Sabiğ'i yakaladı ve ve sopayla vurmaya başladı “ben de Allah'ın kulu Ömer'im” dedi, başından kan gelene kadar vuran Ömer'e Sabiğ “Ey Emire'l-Mü'minin yeter artık vurma, o düşünceler kafamdan çıktı” diye cevap verdi*”²²¹

Herevî'ye göre, kelâmcılarda Sabiğ gibi olmalı, olmalı ki kafalarındaki kirli düşünceden vazgeçsinler. Dini düşünce alanında akli istinbatlarda bulunan Kelâm âlimlerine ağza alınmayacak hakaretler eden bu fikir yapısı, düşman olarak gördükleri kelâmcılara sözlü şiddetin yanında, fiziksel şiddetide hak görmektedirler. Nitekim Herevî, İmam Şâfiî'den şu alıntıyı yaparak bu görüşüne destek sunar: “*Benim Kelâm ehline dair görüşüm/hükmüm, Ömer'in Sabiğ hakkında ki görüşüdür/hükmüdür.*”²²²

²¹⁸ Süyûtî, *Savnu'l-Mantık*, 95; Herevî, *Zemmü'l-Kelâm*, thk. Abdulaziz eş-Şiblî, 5/47.

²¹⁹ Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî, *Garibü'l-Hadis*, thk. Abdullah el-Cuburî (Bağdat: Matba'âtü'l-Anî, 1977), 2/652.

²²⁰ Herevî, *Zemmü'l-Kelâm*, thk. Abdulaziz eş-Şiblî, 4/241-242.

²²¹ Dârimî, “Mukaddime”, 19 (No. 146); Herevî, *Zemmü'l-Kelâm*, thk. Abdulaziz eş-Şiblî, 4/242-243.

²²² Ebû'l-Fidâ İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddin Ömer b. Kesîr, *Tabakâtü's-Şâfiyyîn*, thk. Ahmed Ömer Hâşim (Kahire: Mektebtü's-Sikâfetü'd-Dinîyye, 1993), 2; Süyûtî, *Savnu'l-Mantık*, 106; Herevî, *Zemmü'l-Kelâm*, thk. Abdulaziz eş-Şiblî, 4/246.

Herevî, Kelâm ile uğraşanlarla aynı yerde dahi bulunmanın sakıncalı olduğunu düşünmektedir. Herevî'ye göre, kalp zayıftır ve eğer kelâmcılar ile kişi oturup kalkarsa kişinin kalbine kelâmcıların sözleri zehir gibi etki edecek ve fesada uğrayacaktır. Herevî bu noktada düşüncesine destek olması için Osman el-Hindi'nin şu sözünü rivayet etmektedir: “Ömer bizi Sabiğ ile aynı yerde oturmamamız konusunda uyarda, biz yüz kişi bile olsaydık Sabiğ geldiğinde dağılırdık.”²²³

Herevî'ye göre, Kelâm ilmi ile uğraşanlar, şeytanın mesleğini edinmişlerdir. Kelâmcıların insanlara şeytan misali vesveseler verdiğini ve insanları din konusunda şüphede bıraktığını düşünen Herevî, bu konuda şu hadis ile delil getirmeye çalışmaktadır:

“Biz Resulullah'ın yanında oturuyorken çok pis bir elbise giyinmiş ve berbat kokan bir adam geldi, insanların üstüne basa basa Resulullah'ın yanına varıp önüne oturdu ve Peygamber'e “Seni kim yarattı?” diye sordu. Resulullah, “Allah” dedi, “Gökyüzünü kim yarattı?” diye sordu Resulullah: “Allah” dedi, “Yeryüzünü kim yarattı?” diye sordu, Resulullah yine “Allah” diye cevap verince “Peki Allah'ı kim yarattı?” diye sordu. Resulullah “Suphanallah, suphanallah” dedi ve anlını tuttu, sonrada adam kalkıp gitti. Bir süre geçince Hz. Peygamber “o adamı bana getirin” dedi, biz de adamı aradık ancak bulamadık sanki ortadan kaybolmuştu, bunun üzere Resulullah “O İblisti, sizi dininizde şüpheye düşürmek için gelmişti” buyurdu.”²²⁴

Kelâmcılar ile konuşulmamalı, aynı mecliste bulunulmamalı, yeri geldiğinde kafalarındaki kirli düşüncelerin kaybolması için dövülmeli fikrinde olan Herevî bir adım daha atıyor ve kelâm âlimlerinin ahir zaman fitnesi olduklarını ve görüldükleri yerde öldürülmeleri gerektiğini beyan ediyor. Bu konuda Herevî, Ebü'l-Bahterî'nin Hz. Ali'den işittiğini söylediği şu rivayeti delil olarak eserinde sunduğunu görüyoruz: “Ahir zamanda Müslümanların kelâmlarından anlamadığı bir kavim ortaya çıkacaktır. Bu kavim insanları kendi kelâmlarına çağıracaklardır. Kim onlarla karşılaşırsa onları öldürsün, çünkü onları öldürmek Allah'ın katında büyük bir sevaptır.”²²⁵

Söz konusu rivayet hakkında bir araştırma yaptığımızda hadis kaynaklarında böyle bir rivayetin bulunmadığını tespit etmiş olmaktadır. Öte yandan zayıf râvileri

²²³ Muttakî el-Hindî, *Kenzü'l-'Ummâl*, 2/335 (No. 4173, 4174); Herevî, *Zemmü'l-Kelâm*, thk. Abdulaziz eş-Şiblî, 4/244.

²²⁴ Ebü'l-Kâsım Müsnidü'd-Dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb et-Taberânî, *Mü'cemü'l-Evsat*, thk. Tarık b. Avzullah b. Muhammed-Abdülmuhsin b. İbrahim el-Hüseynî (Kahire: Dâru'l-Harameyn, t.y.), 6/114 (No. 5966); Herevî, *Zemmü'l-Kelâm*, thk. Abdulaziz eş-Şiblî, 4/118.

²²⁵ Herevî, *Zemmü'l-Kelâm*, thk. Abdulaziz eş-Şiblî, 4/247.

inceleyen İbn Ebi Hâtim (ö.327/938) *el-Merâsîl* isimli eserinde, söz konusu rivayetin râvisi Ebü'l Bahterî Saîd b. Fîrûz (ö. 82/701)'un Hz. Ali'den hiçbir rivayette bulunmadığını çünkü Hz. Ali'yi hiç görmediğini söylemektedir.²²⁶ Ayrıca İbn Hacer el-Eskalânî (ö.852/1449)'nin *Tehzîbü't-Tehzîb* isimli râvi biyografilerini içeren eserine baktığımız da, Ebü'l Bahterî'nin rivayette bulunduğunu kimseler arasında Hz. Ali'nin geçmediği görülecektir.²²⁷ İbn Sa'd (ö. 230/845) *et-Tabakât* isimli eserinde ise Ebü'l-Bahterî'nin sahabeden naklettiği hadisleri, Hz. Peygamber'den bizzat işitmiş gibi rivayet ettiğini bununla beraber sahabenin önde gelenlerinden ise herhangi bir şey işitmediğini aktarmıştır. İbn Sa'd Ebü'l-Bahterî'nin hocalarından rivayet ettiklerinin hasen hadis olarak alınması gerektiğini ancak, sahabeden ve Hz. Peygamber'den bizzat rivayet ettiklerinin ise zayıf hadisler katagorisinde değerlendirilmesi gerektiğini söylemektedir.²²⁸

Herevî'nin Kelâm âlimlerinin ahir zaman fitnesi olduklarını ve görüldükleri yerde öldürülmeleri gerektiği iddiası zayıf hadislere dayandırılmış asılsız bir iddia olmanın ötesine geçmemektedir. Bununla beraber bu iddia, Kelâm âlimlerine olan düşmanlığın bir göstergesi, Hz. Ali'ye ise atılan bir iftiranın nişanesi olduğu kanaat edilmektedir.

Herevî'nin düşüncesinde, din konusunda ihtilafa girmek dini bozar, beyanları fesat eder, bundan dolayı tartışmaktan kaçınmak gerekir, çünkü tartışmak amelleri boşa çıkarır, ihtilaf ise fitneye yol açar, fitne ise kişiyi ateşe götürür.²²⁹

Herevî, tüm bunların olmaması için kelâmcılar ile konuşulmaması ve sözlerinin dinlenmemesi gerektiğini düşünmektedir. Bunun içinde İbn Ömer'e atfedilen şu rivayeti aktararak kendisine destekçi bulmaya çalışmaktadır: “İbn Ömer'e Necde (İbn Amr el-Hanefî el-Harurî, Hâricî reisi) böyle böyle söylüyor denildiğinde, kalbine bir kötülük

²²⁶ Ebü Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî, *el-Merâsîl*, thk. Şükrullah Nimetullah Kocanî (Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1977), 74 (No. 258, 259).

²²⁷ Ahmed b. Ali b. Hacer abu'l-Fazl el-Askâlânî, *Tehzîbü't-Tehzîb* (Haydarabad: Matba'atü'd-Dairetü'l Me'arifü'n-Nizâmiyyetî, 1908), 4/72 (No. 127).

²²⁸ Katîb el-Bağdâdî, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, 6/297.

²²⁹ Herevî, *Zemmü'l-Kelâm*, thk. Abdulaziz eş-Şiblî, 4/247-148.

girmesinden korktuğu için parmaklarını kulaklarına tıkartı.”²³⁰ Herevî buraya şu rivayetide eklemektedir:

“İbn Tâvûs (Tâvûs b. Keysân, muhaddis ve fıkıh âlimi) oturuyorken yanına Mu'tezile'den bir adam geldi ve tam konuşacağı sırada İbn Tâvûs parmaklarını kulaklarına tıktı ve oğluna “Oğlum hemen parmaklarını kulaklarına tık, boşluk dahi bırakma ve sakın bu adamın kelimini dinleme dedi”²³¹

Farklı fikirleri dinlemekten dahi kendisini kaçırın, dinlemeden ve anlamaya çalışmadan karşısındaki kişinin zındık, mülhit, münafık hatta kâfir olarak niteleyen, bununlada kalmayıp öldürülmesini söyleyen bu düşüncenin rivayetten başka elinde kendini savunacak bir argümanı bulunmamaktadır. Bunun için rivayetlere din gözüyle bakılmış, rivayetlerin Kur'an mesabesinde olduğu dillendirilmiş, hadis öğrenmenin yüz yıl ibadete eş değer olduğu düşünülmüştür. Kendilerinden bahsederkende, “*Hadis ehli belaları def eder, yeryüzünün belalarından insanları korur*”²³² diye nitelemişlerdir.

Herevî'nin Kelâm âlimlerine dair görüşlerinin alt yapısını izaha çalıştık, onun bu konuda ayrıca kendi düşüncesinden derlediği bazı başlıklar altında Kelâm âlimlerine eleştirilerde bulunmuştur, bu çalışmamızda aynı başlıkları kullanarak Herevî'nin düşüncelerini tahlil etmeye çalışacağız.

2.1. Kelâmcıların Saptırıcı Önderler ve Münafık Hatipler Olduklarına Yönelik İddiası

Herevî, Kelâm âlimlerini saptırıcı önderler ve dinde ustaca konuşan münafıklar olarak tanımlamış, bu konuda Hz. Peygamber'in ve sahabelerinin bizi uyardığını, bundan dolayı bu tür insanlardan kaçınmamız gerektiğini düşünmüştür. Bu konuda farklı tarihleriyle birlikte şu hadisi aktarmaktadır: “*Sizin için en korktuğum şey; zamanın değişmesi, âlimlerin sapması, münafık kimselerin Kur'an ile cidal etmesi ve ilim sahibi olmayan saptırıcı önderlerin insanları saptırmaları.*”²³³ Söz konusu hadisin genel bir hadis olduğu aşikârdır, gerçektende bunların olması toplumun din noktasında bir yıkıma

²³⁰ Herevî, *Zemmü'l-Kelâm*, thk. Abdulaziz eş-Şiblî, 4/277.

²³¹ İbn Battâ, *el-İbane*,4/215 (No. 1778); Herevî, *Zemmü'l-Kelâm*, thk. Abdulaziz eş-Şiblî, 4/298-299.

²³² Herevî, *Zemmü'l-Kelâm*, thk. Abdulaziz eş-Şiblî, 5/53.

²³³ Müttakî el-Hindî, *Kenzü'l-Ummâl*, 10/267 (No. 29399).

uğrayacağı sonucuna akleden herkes ulaşabilecektir. Ancak Herevî, bu hadisin Kelâm âlimleri için söylendiğini iddia etmektedir.²³⁴

Herevî, Hz. Ömer'e nispet edilen şu sözü rivayet eder: “*Üç şey İslam'ı yıkar: Âlimin zellesi, münafığın Kur'an ile mücadelesi ve saptırıcı önderler.*”²³⁵ Görüldüğü üzere burada da toplumun nasıl fesada uğrayacağı ve dinden uzaklaşacağı betimlenmiştir. Nitekim rivayetin farklı varyantlarında “*dünyaya bağlılık, zalim yönetici, yiyecekte ve cinsellikte aşırı şehvet*” gibi, yine toplumu ilgilendiren sosyolojik durumlar üzerinde durulmuştur. Ancak Herevî'ye göre, bunların hepsinin söylenmesinin sebebi Hz. Peygamber'in ve ashabının bizi kelâmcılara karşı uyarmasıdır.

Ümmet için Hz. Peygamber'in en çok korktuğu hususlarda rivayetlere yer veren Herevî, bunlardan bir tanesinin de “*İlim sahibi ve güzel konuşan münafık*” olduğunu bildirmektedir.²³⁶ Çünkü bu kimse hikmetli konuşur, ancak fücür ile amel eder.²³⁷ Yine bunlar Kur'an'ı te'vil ederken, Kur'an'a ters bir şekilde te'vil ederler.²³⁸

Herevî, burada düşüncesini desteklemek amacıyla Hz. Peygamber'den şu hadisi rivayet eder: “*Ben ümmetim için mü'min veya müşriklerden korkmuyorum, nitekim mü'mini ümmete kötülük yapmasından imanı men edecektir, müşriği ise zaten kendi şirki esir almıştır. Ancak güzel konuşan münafıktan korkarım çünkü o sizin bildiğiniz şeylerden bahseder ama kötü gördüğünüzle amel eder.*”²³⁹

Herevî'ye göre, münafık kimse Kur'an'ı çokça okuyan ancak onu yorumlayan, yorumlarken de sahabenin ve dindeki diğer büyüklerin yorumladığı gibi değil kendi hevası ile yorumlayan kimselerdir.²⁴⁰ Herevî, bundan dolayı bu kadar rivayete yer vermiş ve Kelâm ehlinin tehlikesinden bahsetmeye çalışmıştır. Toplumun dini

²³⁴ Hâce Abdullah el- Herevî, *Zemmü'l-Kelâm ve Ehlihî*, thk. Ebû Cabir Abdullah b. Muhammed b. Osman el-Ensârî (Medîne: Mektebetü'l-Ğuraba'i-Eseriyyeti, 1998), 1/375.

²³⁵ Dârimî, “Mukaddime”, 57 (No. 675); Herevî, *Zemmü'l-Kelâm*, thk. Osman el-Ensârî, 1/371

²³⁶ Herevî, *Zemmü'l-Kelâm*, thk. Osman el-Ensârî, 1/384.

²³⁷ Herevî, *Zemmü'l-Kelâm*, thk. Osman el-Ensârî, 1/384.

²³⁸ Herevî, *Zemmü'l-Kelâm*, thk. Osman el-Ensârî, 1/388.

²³⁹ Ebü'l-Kâsım Müsnidü'd-Dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb et-Taberânî, *Mü'cemü's-Sağîr*, thk. Muhammed Şekûr Mahmud el-Hâc Emiryar (Beyrut: Mektebetü'l-İslâmî, 1405/1985), 2/200 (No. 1024); Muttakî el-Hindî, *Kenzü'l-'Ummâl*, 10/199 (No. 29046); Herevî, *Zemmü'l-Kelâm*, thk. Osman el-Ensârî, 1/389-391

²⁴⁰ Herevî, *Zemmü'l-Kelâm*, thk. Osman el-Ensârî, 1/394.

yaşamındaki dinamiklerinden ve bunları fesada uğratacak kişilerin tehlikelerinden bahseden bu rivayetleri zorlama bir yorumla, kelâmcılar için söylendiğini kanıtlamaya çalışan Herevî'nin ne denli tutarsız bir eleştiri yaptığı dikkatlerden kaçmamalıdır.

Herevî, Huzeyfe'den şunu rivayet etmektedir, “*Huzeyfe dedi ki: “Bugünün Münafıkları Hz. Peygamber'in zamanında ki münafıklardan daha tehlikelidir”.* Nasıl diye sorulunca, “*Hz. Peygamber'in zamanında ki münafıklar kendilerini saklıyorlardı ancak bugünün münafıkları kendilerini gizlemiyor”* diye cevap verdi.”²⁴¹ Yine Huzeyfe'ye Hz. Peygamber zamanında mı, yoksa bugün mü münafıkların daha çok olduğu sorulunca “*elbette bugün daha çok*” dediği rivayetini²⁴² aktaran Herevî'ye göre, gidilecek en güzel yol Ashâbu'l-Hadis'in yoludur, bu konuda da şu rivayeti paylaşarak konuyu kapatır: “*Ashâbu'l-Hadis'in fasıkları, diğerlerinin abidlerinden daha hayırlıdır.*”²⁴³

Herevî, iddiasını isimlendirdiği bu başlık altında söz konusu rivayetlerden kelâmcıların toplumu ifsad ettiğini ve Müslümanları hak yoldan saptırdıklarını ispata çalışmış, Hz. Peygamber'in ve ashabının ümmeti kelâmcılara karşı uyardığını söylemiştir. Ancak söz konusu rivayetler incelendiğinde anlaşılacaktır, asıl mananın dışına çıkılarak sadece taraftarın kendi görüşünü ispat etmek için yorumlanmaktadır. Herevî'nin bu başlık altında son olarak aktardığı, “*Ashâbu'l-Hadis'in fasıkları, diğerlerinin abidlerinden daha hayırlıdır*” rivayetinde bulunması bağlı bulunduğu gelenekçi zümrenin Kelâm âlimlerine karşı üstünlük söyleminin tahsisinden başka bir şey değildir.

2.2. Kelâmcıların Hevâlarına Göre Hüküm Verdikleri İddiası

Selefiyye'ye göre, nakil aklın esasıdır; nakil'in olmadığı yerde akıl çalışmaz; ancak nassların belirlediği sınırlar çerçevesinde çalışabilir. Te'vil, nassa karşı çıkmak, onun anlamını inkâr etmek, zanna uymak, rey ile hükmetmek, hevâya ve arzuya teslim

²⁴¹ Ebû Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, 1/55; Herevî, *Zemmü'l-Kelâm*, thk. Osman el-Ensârî, 1/397-398.

²⁴² Herevî, *Zemmü'l-Kelâm*, thk. Osman el-Ensârî, 1/400.

²⁴³ Herevî, *Zemmü'l-Kelâm*, thk. Osman el-Ensârî, 1/400.

olmaktır. Bundan dolayı Selef tarafından Kelâm ile uğraşan âlimler için “Ehl’i Hevâ” tabiri kullanılmıştır.²⁴⁴

Herevî, Hz. Peygamber’in ümmetini hevâ hakkında uyardığı söylemekte ve şu hadise yer vermektedir: “*Her ümmetin bir afeti vardır, benim ümmetimin afeti ise hevâdır.*”²⁴⁵

Kelâm âlimlerinin, Kur’an’ı kendi çıkarlarına göre yorumladıklarını, çıkarlarına ters düşen ayetleri inkâr ettiklerini düşünen Herevî şu hadis ile Hz. Peygamber’in bizleri hevâ ehline karşı uyardığını söylemekte ve kendine destek aramaktadır: “*Yakında insanlar aşırı gidenleri yüceltecek, dindar kimseleri ise hafife alacaklar, Kur’an’dan hevâlarına uygun bulduklarını alacaklar, hevâlarına uymayanları ise reddedeceklerdir. Bunun için de Kur’an’ın bir kısmına iman edip, bir kısmını inkâr edeceklerdir.*”²⁴⁶

Herevî’nin düşüncesinde, Kelâm ile işigal eden kimseler hevâlarına uymakta bundan dolayı da bid’at ehli sayılmaktadır. Bid’at ehline ise asla güven olmaz. Herevî konu ile alakalı şu hadise yer vermektedir: “*Sakin hevâ ehline güvenmeyin, çünkü onlar nimete karşı kibir sahibidirler, bid’atleri çıkarırlar, sünnete ihtilaf ederler, şüpheli konuşur, şeytana tabi olurlar. İşte bunların sözleri iftira, yiyecekleri ise haramdır.*”²⁴⁷

Hz. Peygamber’in bizi ehl-i hevâyâ karşı uyardığını düşünen Herevî, Enes’ten rivayet edilen şu hadisi örnek göstermektedir: “*Benden sonra ümmetim için en zararlı şey hevâdır, onunla benim sünnetimi tefrikaya götüreceklerdir.*”²⁴⁸

Hz. Enes’ten rivayet edilen bu hadis hakkında araştırma yaptığımızda muteber hadis kaynaklarının yanı sıra zayıf hadisleri toplayan kaynaklarda dahi böyle bir rivayet tespit edilememiştir. Söz konusu Zemmü’l-Kelâm’ın muhakkiki Osman el-Ensârî’de

²⁴⁴ Fethi Kazanç, “Selefiyye’nin Nass ve Metod Ekseninde Din Anlayışı ve Sonuçları”, *Kader Kelam Araştırmaları Dergisi* 8/1 (Ocak 2010), 103.

²⁴⁵ Ebü’l-Leys İmâmü’l-Hüdâ Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrahim es-Semerkindî, *Tenbihü’l-Gâfilîn bi Hadisi Seyyidi’l-Enbiya’i ve’l-Mürselîn*, thk. Yusuf Ali Bedyevî (Beyrut: Dâru İbn Kesir, 1421/2000), 560 (No. 909); Herevî, *Zemmü’l-Kelam*, thk. Osman el-Ensârî, 3/177.

²⁴⁶ Taberânî, *Mü’cemü’l-Kebîr*, 10/193 (No. 10432); Herevî, *Zemmü’l-Kelâm*, thk. Osman el-Ensârî, 3/180.

²⁴⁷ İbn Adî, *el-Kâmil*, 1/337; Herevî, *Zemmü’l-Kelâm*, thk. Osman el-Ensârî, 3/186-187.

²⁴⁸ Herevî, *Zemmü’l-Kelâm*, thk. Osman el-Ensârî, 3/187-188.

böyle bir rivayetin bulunmadığını söylemektedir.²⁴⁹ Herevî'nin naklettiği hadis zincirinde bulunan Ahmed b. Muhammed b. Yasin rical kitaplarında cerh edilmiş, metruk bir râvi olarak nitelendirilmiştir.²⁵⁰ Dolayısıyla Herevî yine rivayeti tahkik etmeden sadece yetiştiği ortamın gereği olarak nakletmekle yetinmiştir. Zira rivayetin doğruluğu veya yanlışlığı önemli değildir, önemli olan zayıf da olsa birbirini destekleyen rivayetlerdir.

Herevî, konunun devamında ehl-i hevâ olarak nitelendirdiği Kelâm âlimlerinin insanları ateşe çağırdığını ve yine Hz. Peygamber'in ümmetini bu konuda uyardığını düşünür ve şu hadisi aktarır: “*Şüpheli yok ki ümmetimin içinden ateşe çağıran yetmiş sınıf ortaya çıkacaktır. Eğer dileseydim size onların ve önderlerinin isimlerini söylerdim.*”²⁵¹

Hz. Ali'nin, Abdullah b. Sebe'ye: “*Allah'a yemin olsun ki Hz. Peygamber bana bir şey söylemedi ancak 'Benimle kıyamet saati arasında otuz tane yalancı kimse vardır' dediğini işittim, işte sende onlardan birisin*” dediğini aktaran Herevî'ye göre, kelâmcılarda Abdullah b. Sebe mesabesinde ve kıyamete doğru peyder pey çıkmaya devam edeceklerdir.²⁵²

Bilindiği üzere Kelâm ilminin amacı, İslam inancının esaslarını açıklamak, yöneltilen şüpheleri ve saldırıları bertaraf etmektir. Kelâmcının da yegâne gayesi budur. Kelâm âlimleri bunu Kur'an ve sünnetten gelen delilleri akli zeminde değerlendirerek yapmaya çalışmaktadır. Bundan sebep Herevî'nin, Kelâm âlimlerinin ehl-i hevâ olduklarını ve hevâlarına göre hüküm verdiklerini iddia etmesindeki asıl gayenin, rivayetlerin arkasına saklanarak akla hücum etmesi olarak değerlendirilmesi gerektiği kaanat edilmektedir. Bununla beraber söz konusu rivayetlerin zayıf oluşu ve hadis kaynaklarında fiten hadisler kapsamında değerlendirilmesi, eleştirinin sağlam bir dayanağının olmadığını göstermektedir.

²⁴⁹ Herevî, *Zemmü'l-Kelâm*, thk. Osman el-Ensârî, 3/188.

²⁵⁰ Zehebî, *Siyerü A'lâmü'n-Nübelâ*, 15/339.

²⁵¹ Ebû Ya'lâ, *el-Müsned*, 10/65 (No. 5701); Herevî, *Zemmü'l-Kelâm*, thk. Osman el-Ensârî, 3/190.

²⁵² Ebû Ya'lâ, *el-Müsned*, 14/551 (No. 39580); Herevî, *Zemmü'l-Kelâm*, thk. Osman el-Ensârî, 3/393-394.

2.3. Kelâmcıların Lanetli Oldukları İddiası

Herevî, dinde yeni bir şey ihdas edenlerin, kelâmcıların ve dinde muhalefeten edenlerin lanetli olduğunu düşünmekte ve konuya Seleme b. el-Ekva'dan rivayet edilen şu hadisi naklederek başlamaktadır: “Adamın biri Hz. Peygamber’in yanında sol eliyle yemek yiyordu. Hz. Peygamber, ona: ‘Sağ elinle ye!’ diye buyurdu. Adam, ‘Yiyemiyorum!’ şeklinde cevap verdi. Bunun üzerine Hz. Peygamber, ona: ‘Yiyemez ol!’ dedi, Bundan sonra o kişi elini ağzına kaldıramadı.”²⁵³

Herevî'nin bu hadis ile konuya girmesinin sebebi kelâmcıların yaptıklarının dine aykırı olduğunu ve Hz. Peygamber'e muhalefet ettikleri iddiasını sahih bir kaynak ile ispat çabasıdır. Sol eliyle yemek yiyen kişi nasıl Hz. Peygamber'e muhalefet edip sol eliyle yemeye devam ediyorsa, kelâmcılarda aynı şekilde Hz. Peygamber'e muhalefet etmiştir, demek istemektedir. Zaten Herevî'nin düşüncesine göre, Hz. Peygamber Kelâm ile uğraşmayı yasaklamış, hatta Hz. Peygamber kendisine muhalefet eden kişiye nasıl beddua ettiyse kelâmcılara da bu şekilde beddua etmiş ve lanetlemiştir.

Herevî, konunun devamında, Hz. Peygamber'in bir seriyyede iken beraberindekiler ile öğle namazını kıldığını, bu sırada bir adamın gelip onlardan ayrı bir şekilde yerde namaz kıldığını, bundan dolayı Hz. Peygamber'in “*Muhalefet edene Allah da muhalefet etsin*” şeklinde beddua ettiğini ve bu kişinin ölmeden önce dinden çıktığını bildiren rivayete yer vermektedir.²⁵⁴ Anlaşılacağı üzere Herevî düşüncesini destekleyecek rivayetleri peşi sıra vermekte gayet mahir bir hadis âlimidir.

Bahsi geçen hadisi, kaynaklarda araştırdığımızda böyle bir rivayetin olmadığı tespit edilmiştir. Zemmü'l-Kelâm'ın muhakkiki Osman el-Ensârî'de böyle bir hadisin bulunmadığını ve râvi zincirinde bulunan kimselerin zayıf ve münker râviler olduğunu söylemektedir. Söz konusu rivayetin râvi zincirini tahlil etmek konumuzun dışına çıkacağı için metin-sened tahlili yapmacağız ancak Herevî'nin eleştirisinde bu ve buna benzer rivayetlerde bulunması, kelâmcılara yönelttiği eleştirinin ve öne sürdüğü delillerin sağlam olmadığını bir göstergesi olarak karşımızda durmaktadır.

²⁵³ Müslim, “Eşribe”, 13; Herevî, *Zemmü'l-Kelâm*, thk. Osman el-Ensârî, 5/6.

²⁵⁴ Herevî, *Zemmü'l-Kelâm*, thk. Osman el-Ensârî, 5/7.

Herevî, Ebû Hureyre'den rivayet olunan şu hadise yer vermektedir: “Hz. Peygamber’e bir kavim geldi ve Allah’ın emirleri ile alakalı sorular sordular, bundan dolayı Hz. Peygamber onları lanetledi.”²⁵⁵

Ebu Hureyre'den rivayet edilen bu hadis tespit edebildiğimiz kadarıyla sadece Muhammed b. Abdülvahid ed-Dekkâk (ö. 516/1122)'ın mu'ceminde geçmektedir.²⁵⁶ Öte yandan cerh ve ta'dîl âlimi Musâ el-Ukaylî (ö. 322/934) söz konusu hadisin râvilerinden olan Mismâ' b. Âsım'dan herhangi bir rivayetin alınmaması gerektiğini çünkü nakil konusunda bilinmediğini söylemektedir.²⁵⁷ Kısacası Kelâm âlimlerinin lanetlendiğine yönelik iddiasını Hz. Peygamber'e dayandırmaya çalışan bu düşünce, öne sürdüğü argümanlarla Hz. Peygamber'e söylemediği şeyleri nispet etmektedir.

Herevî, Hz. Aişe'nin anlattığı şu rivayeti aktararak iddiasına yeni bir destek aramaktadır:

*“Hz. Peygamber buyurdu ki: lanete uğramış altı kesim insan vardır ki, bunları Allah ve gelen bütün peygamberler lanetlemiştir. Bunlar; Allah’ın kitabına ekleme yapanlar, Allah’ın kaderini yalanlayanlar, Allah’ın aziz kıldığı kimseleri zelil edenler, Allah’ın zelil kıldığı kimseleri aziz yapanlar, Allah’ın helal kıldığını haram kılanlar, haram kıldığını ise helal kılanlar ve sünnetimi terk edenler.”*²⁵⁸

Herevî, dinde yeni bir şey ihdas edenlerin lanetlendiğini düşünmekte ve Hz. Peygamber’ atfedilen şu hadise yer vermektedir: “Kim sonradan bir şey ihdas ederse veya bir muhdese insanları teşvik ederse, Allah’ın, meleklerin ve bütün insanların lanetin uğramıştır, hesap günü Allah onlardan hiçbir amellerini kabul etmeyecektir.”²⁵⁹ O, bu hadisin kelâmcılar için söylediğini iddia etmiş ve hadis ile alakalı Hasan-ı Basrî'ye sorulan “muhdes nedir” sorusuna Hasan-ı Basrî'nin “onlar fitne ehli ve hevâ

²⁵⁵ Herevî, *Zemmü'l-Kelâm*, thk. Osman el-Ensârî, 5/8.

²⁵⁶ Ebû Abdullâh Muhammed b. Abdülvâhid ed-Dekkâk, *Mu'cem*, nşr. Şerif Hâtim b. Arif el-Avni (Riyad: Mektebetü'r-Rüşdü li'n-Neşri ve't-Tevzî', 1418/1998), 291 (No. 19).

²⁵⁷ Ebû Ca'fer Muhammed b. Amr b. Mûsâ el-Ukaylî, *ed-Du'afâ'ü'l-Kebîr*, thk. Abdülmü'tî Emin Kal'âci, (Beyrut: Dâru'l-Mektebetü'l-İlmiyye, 1984), 4/246.

²⁵⁸ Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre et-Tirmizî, *Sünen-i Tirmizî*, nşr. Ahmed Muhammed Şakir - Muhammed Fuâd Abdülbakî (Kahire: Mektebetü ve Matba'atü Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1395/1985), “Kader”, 17 (No. 2154); Herevî, *Zemmü'l-Kelâm*, thk. Osman el-Ensârî, 5/10.

²⁵⁹ Ebû Davûd, “Diyet”, 11 (No. 4530); Herevî, *Zemmü'l-Kelâm*, thk. Osman el-Ensârî, 5/18.

ehlidir, çünkü sürekli dinde yeni bir şey uyduruyorlar” cevabını vermesini örnek olarak zikretmiştir.²⁶⁰

Herevî, Kelâm ile uğraşanların ve din konusunda tartışanlar için, Allah’ın onların amellerini hiçbir surette kabul etmeyeceğini, onları Hz. Peygamber’in dahi kurtaramayacağını ifade etmektedir. Bu konuda düşüncesini desteklemek için, Hz. Peygamber’in kabir ziyaretindeyken dile getirdiği farklı tarikleriyle kaynaklarda yer bulan şu hadisi paylaşmış ve görüşünü bunun üzerinde şekillendirmeye gayret etmiştir:

“Hz. Peygamber dediki: ‘Allah’ın selamı sizin üzerinize olsun ey kabir halkı, bizde sizinle geleceğiz ve ben kardeşlerimi görmeyi umuyorum’ bunun üzerine sahabe ‘biz senin kardeşlerin değil miyiz ey Allah’ın Resul’u’ diye sordu, Hz Peygamber’de: ‘Hayır siz benim ashabımsınız, benim kardeşlerim benim arkamdan gelecek ve ben onları Kevser havuzunda bekliyor olacağım’ buyurdur. Sahabe ‘onları nasıl tanıyacaksın’ diye sordular, bunun üzerine Hz. Peygamber: ‘Benekli ve parlak bir atı olan biri kendi atını diğerlerinden tanır mı?’ diye sordu, ashab ‘evet tabi tanır’ diye cevap verince Hz. Peygamber şöyle buyurdu: ‘Benim kardeşlerimde abdest uzuvlarının parlaklığı ile gelecek ve ben onları Kevser havuzunun başında ondan ikram etmek için hazır bekleyeceğim, ancak kendini kaybeden develer gibi olan kimselere izin verilmeyecek, ben haydi gelmiyor musunuz? diye sorunca bana onlar senden sonra değiştiler denilecek.”²⁶¹

Ayrıca kendisine destek olması için farklı tariki de bulunan şu hadisi aktarmıştır: *“Hesap günü bazı kimler geri dödürülecektir ve ben Yarabbi bunlar benim ashabım, ashabım, diye nida edeceğim ve denilecek ki, onların senden sonra neler ihdas ettiklerini biliyor musun?”²⁶²*

Herevî, Tebük seferinde birinin Hz. Peygamber namaz kılarken önünden geçtiğini bunun üzerine Hz. Peygamber’in beddua ettiğini ve bundan dolayı bu adamın sakat kaldığını bir daha yürüyemediği rivayetine de yer verir.²⁶³

Yüce Kitab’ın, yaşanmış ve hayatının her alanına sirt etmiş en güzel örneği olan sünnetin, rahmetten ve merhametten yoksun olduğunu iddia etmek böyle bir realiteye gözümüzü yummamız ve görmezden gelmemiz demektir. Çünkü Hz. Peygamber’in merhameti ilahi hitabın deyimiyle, âlemleri kapsamaktadır.²⁶⁴ Hz. Peygamber’in

²⁶⁰ Herevî, *Zemmü'l-Kelâm*, thk. Osman el-Ensârî, 5/21.

²⁶¹ Müslim, “Taharet”, 12 (No. 239); Herevî, *Zemmü'l-Kelâm*, thk. Osman el-Ensârî, 5/26-32.

²⁶² Buhârî, “Fiten”, 1 (No. 7050); Herevî, *Zemmü'l-Kelâm*, thk. Osman el-Ensârî, 5/38-42.

²⁶³ Ebû Dâvûd, “Salât”, 17 (No. 706); Herevî, *Zemmü'l-Kelâm*, thk. Osman el-Ensârî, 5/48.

²⁶⁴ el-Enbiyâ 21/107

merhameti ve şefkati, hak etmiş zümrelere dahi hidayet duası yapmasına sebebiyet vermektedir ki biz bunun O'nun hayatını incelediğimizde açık bir şekilde görmekteyiz. Hz. Peygamber, Tâif yolculuğu dönüşünde, kavminin dayanılması güç zorbalıklarına karşı “*Rabbim, halkımı bağışla, onlar ne yaptıklarının farkında değiller*”²⁶⁵ şeklinde dua etmesi, onun merhametinin en güzel örneklerinden biri değil midir? Yine çok sevdiği ve en büyük yardımcısı olan Amcası Hz. Hamza'yı şehit eden Vahşi'yi, onun ciğerlerini ağzına alıp çiğneyen Hind'i, çok sevdiği yurdu Mekke'den ayrılmasına sebep olan Mekke'li müşrikleri, mescide bevleden bedeviyi ve kendisini rahatsız edenleri, yakasına yapışıp kendisinden bir şeyler istemeye kalkışanların katı davranışlarını bile bağışlayan Hz. Peygamber'in kendisi değil midir? Hz. Peygamber, “*Müşriklere beddua etseniz*” diyenlere; “*Ben, insanlara lanet etmek için değil, onları rahmete davet için gönderildim*”²⁶⁶ diye cevap vermiş Rahmet Peygamber'i değil midir? Söz konusu böyle bir Peygamber'in bunca şeyden sonra önünden geçildiği için veya sol eliyle yemek yedi diye Müslümanları lanetlemesi ve beddua etmesi nasıl mümkün olmaktadır?

Bununla beraber özel mana ifade edebilecek hadislerin alınıp kelâmcılar için kullanılması da yapılan eleştirinin dayanağının ne derecede çürük olduğunu göstermesi açısından önemlidir.

2.4. Kelâmcılardan ve Bid'at Ehlinden İlim Alınmaması Gerekliğine Yönelik İddiası

Mu'tezile veya Ehl'i-Sünnet mezheplerinin aksine, felsefi tartışma metodunu kullanmayıp, akaid konularının öğrenilmesini ve yaşanılmasını sahabe ve tabiin devrindeki şekle döndürmeye çalışan²⁶⁷ Selefiyye'nin bu konuda ki en belirgin ve başta gelen özelliği, itikadî konularda Kitap ve Sünnet dışında getirilen delilleri kabul etmemektir.²⁶⁸

Selefiyye'ye göre ilim olarak ifade edilen ve itikadi konuları açıklama noktasında kabul edilmesi gereken deliller, Allah'ın kitabında bulunan âyetler, Hz. Peygamber'den

²⁶⁵ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 1/427.

²⁶⁶ Müslim, “Birr”, 87.

²⁶⁷ Süleyman Hayri Bolay, *Felsefi Doktrinler Sözlüğü* (İstanbul: Akçağ Yayınları, 1999), 247.

²⁶⁸ İmâmü'l-Haremeyn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf el-Cüveynî, *el-Akîdetü'l-Nizamiyye fi'l-Erkâni'l-İslamiyye*, thk. Muhammed Zaid el-Kevserî (Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye, 1993), 23-32.

gelen sahih hadisler, sahabe ve tabiînin üzerinde ittifak ettiği hususlardan müteşekkildir.²⁶⁹ Bundan dolayı Kelâm ilmini, yöntemini ve konularını reddetmiş, İslami bir ilim olarak kabul etmemiştir.

Herevî’de tabi’i olduğu Selef tabakası gibi düşünmüş, Kelâm ilminin gayri İslami bir ilim olduğunu, kişiyi sapıtacağını ve dinden çıkaracağını söylemiştir. Bununla beraber Herevî, bid’at ehli olarak tanımladığı Kelâm âlimlerinden de bilgi alınmaması gerektiğini ifade etmiştir.

Herevî, konuya farklı rivayetleriyle uzunca yer verdiği ve Enes’ten rivayet edilen şu hadis ile giriş yapmaktadır: “*Din ilimdir, kimden ilim aldığınıza dikkat edin.*”²⁷⁰

Muteber hadis kaynaklarında bulunmayan söz konusu hadis hakkında Zemmü’l-Kelâm’ın tahkikinden faydalandığımız Osman el-Ensari, farklı hadis âlimlerinden bu hadisin zayıf, münker, asılsız ve hata barındıran bir hadis olduğunu söylemektedir.²⁷¹ Söz konusu hadis, İbn Adî’nin el-Kâmîl adlı eserinde çok zayıf isnatlı hadisler arasında değerlendirilmiştir.²⁷² Mana itibariyle, dinin bir ilim olduğu ve onun doğru kişilerden alınması gerektiği aşikârdır, ancak buradan kastın kelâmcılardan ilim alınmaması noktasında Hz. Peygamber’in uyarısının olduğu söylemek, isnadı zayıf bir rivayetten öteye geçmemektedir.

Herevî’ye göre, kelâmcılardan hadis alınamayacağını çünkü kelâmcıların beğendikleri görüşleri hadis olarak insanlara anlattığını ve hadis olarak yazdıklarını düşünmektedir, bu noktada Abdurrahman el-Makri’den şu rivayeti naklederek bu düşüncesini desteklemeye çalışır, “*İbni Lehi’a’dan duydum ki, Bid’at ehlinden olan ve sonradan tövbe eden bir adam şöyle diyordu: ‘Kimden hadis aldığınıza dikkat edin, çünkü biz beğendiğimiz re’yleri hadis olarak yazıyorduk.*”²⁷³

²⁶⁹ Mehmet Kubat, “Selefi Perspektifin Tarihselliği”, *İslami Araştırmalar Dergisi* 17/3 (2004), 239-241.

²⁷⁰ Herevî, *Zemmü’l-Kelâm*, thk. Osman el-Ensârî, 5/54.

²⁷¹ Herevî, *Zemmü’l-Kelâm*, thk. Osman el-Ensârî, 5/54.

²⁷² İbn Adî, *el-Kâmîl*, 1/148.

²⁷³ Hâtib el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 123; Herevî, *Zemmü’l-Kelâm*, thk. Osman el-Ensârî, 5/63.

Herevî'ye göre, Kelâm bir ilim değil, kelâmcı da âlim değildir, bunun için ilmin ve hadisin, ehli olandan alınması gerekir. Ona göre, bir âlimden ilim alınması için âlimde şunlar olmalıdır: Sünnete bağlı olması, sıddık olması, ilim talep etmeyi bilmesidir.²⁷⁴

Kelâmcıları sünnete muhalif, yalancı ve zındık, bid'atkâr ve hevâ ehli olarak gören bu düşüncenin ehl'i re'yden ilim alması veya hadis nakletmesinin muhal olduğu aşikârdır. Şarap içenden ve hadise hürmet göstermeyenden hadis işitilmemesi²⁷⁵ gerektiğinin düşünen Herevî'ye göre, ilim tahsil edilecek biri varsa oda hadisi, kendisine yol edinen zümredir.²⁷⁶

Herevî, kendince hadis alınabilir olan muhaddislerin isimlerini verdikten sonra Ebû Yusuf'tan hadis alınmamasını, her ne kadar sıddık ve temiz bir kimsede olsa Ebû Hanife'nin ashabından olduğu için kendisine tabi olunmaması gerektiğini düşündüğünü ifade etmektedir.²⁷⁷

Herevî, kelâmcıları Hz. Peygamber'e muhalefet ettiklerini ve bundan dolayı onlardan ilim alınamayacağını söylemektedir. Muhaddislerin hadis toplarken köpeğe dokunan kimselerden hadis almadıklarını veya namazda rükûdan kalkarken elini kaldırmayanlardan hadis yazmadıklarını rivayet ederek bunlar üzerinden düşüncesini desteklemeye çalışır. Bu tür davranışları Hz. Peygamber'e muhalefet kapsamında değerlendiren Herevî, kelâmcılardan da ilim veya hadis alınmaması gerektiğini çünkü bu kimselerinde Hz. Peygamber'e muhalif davrandığını söylemektedir.²⁷⁸

Herevî, Hz. Peygamber'in küçük kimseler diye nitelendirdiği kişilerden ilim alınmaması gerektiğini ve bunun kıyamet alameti olduğunu söyleyen rivayete yer

²⁷⁴ Herevî, *Zemmü'l-Kelâm*, thk. Osman el-Ensârî, 5/60.

²⁷⁵ Herevî, *Zemmü'l-Kelâm*, thk. Osman el-Ensârî, 5/67.

²⁷⁶ Herevî, *Zemmü'l-Kelâm*, thk. Osman el-Ensârî, 5/60.

²⁷⁷ Herevî, *Zemmü'l-Kelâm*, thk. Osman el-Ensârî, 5/68-69.

²⁷⁸ Herevî, *Zemmü'l-Kelâm*, thk. Osman el-Ensârî, 5/71.

verir.²⁷⁹ Küçük kimselerden kastın Ehl’i Bid’at olduğunu söyleyen Herevî, böyle olması durumunda toplumların helâk olacağını ifade etmektedir.²⁸⁰

Bu konuda yanında Kelâm ehlinden bahsedilince İbrahim el-Mastevi’nin şu sözlerini rivayet eden Herevî: “Sizden birinin onlardan fetva alması veya hadis yazması, dindeki büyük günahlardandır.”²⁸¹ Devamında da Yahya b. Ammar’ın kendisi için söylediği, “Eğer Yahya b. Ammar Ehl’i Re’y’den hadis yazsaydı, Allah onun parmaklarını kopartırdı” sözlerini aktarır.²⁸²

Kelâmcılardan ilim veya hadis alınmaması gerektiğini, eğer alınmış olursa dahi bu hadislerin sakıt olacağını, çünkü Hz. Peygamber’in ve selefin bunu yasakladığını söyleyen Herevî, en zayıf hadisin veya rivayetin dahi kelâmcıların re’yelerinden daha tatlı olduğunu söylemektedir. Ardından da tâbiînden Şa’bî (ö.104/722)’nin şu sözünü aktarmaktadır: “Sahabeden rivayet edilen ne varsa dört elle sarılın, Ancak kendi re’yelerini anlatırlarsa onu alın ve tuvalete atın.”²⁸³

Bu dinde sadece ehil olanların konuşması gerektiğini, bid’atleri dinlemesinin ve onlarla amel etmesinin kişiyi Allah’ın rahmetinden çıkaracağını söyleyen Herevî, dinin anlaşılmasında da sadece hadisin kullanılabileceğini düşünmektedir.²⁸⁴ Bu noktada Herevî’nin düşüncesine ve rivayet ettiği argümanlara bakıldığında eleştirdiği şeyin, kelâmcıların şahsı olduğu anlaşılacaktır. Zira Herevî, rivayetleri aktarırken bu hususu göz önünde bulundurmıştır.

2.5. Kelâmcıların Kötülüğe Çığır Açtıkları ve Fitne Çıkarttıkları İddiası

Herevî, kelâmcıları dinde kötü bir iş çıkararak ve ona çağırarak tanımlamış ve konunun girişinde Hz. Peygamber’e nisbet edilen şu hadisi paylaşmıştır:

“Ey Bilal iyi bil ki benden sonra sünnetimi ihya eden kimseye, insanlar içinden onunla amel eden kimse kadar sevap verilecektir ve insanların sevabından hiç eksilmeyecektir, benden

²⁷⁹ Taberânî, *Mü’cemü’l-Kebîr*, 22/361.

²⁸⁰ Herevî, *Zemmü’l-Kelâm*, thk. Osman el-Ensârî, 5/75-78.

²⁸¹ Herevî, *Zemmü’l-Kelâm*, thk. Osman el-Ensârî, 5/79.

²⁸² Herevî, *Zemmü’l-Kelâm*, thk. Osman el-Ensârî, 5/80.

²⁸³ Dârimî, “Mukaddime”, 23 (No. 206); Ebû Ya’lâ, *Tabakâtu’l-Hanâbile*, 1/70; Herevî, *Zemmü’l-Kelâm*, thk. Osman el-Ensârî, 5/82.

²⁸⁴ Herevî, *Zemmü’l-Kelâm*, thk. Osman el-Ensârî, 5/83-84.

sonra bid'at uyduranlardan ise Allah ve Resul'ü razı olmayacaktır, onlara da bid'atler ile amel eden insanlar kadar günah yazılacak ve kimseden azalmayacaktır.”²⁸⁵

Herevî, bu minvalde şu hadisi de rivayet etmektedir: “ *Kim hidayete davet ederse, davetine icabet eden kimse kadar sevap kazanır, kim de dalaletle çağırırsa, çağırısına icabet eden kimseler kadar günah kazanır, kimseden de bir şey eksilmez*”²⁸⁶

Herevî, bu başlık altında, düşüncesini destekleyeceğini düşündüğü, dalalet ve şerre kapı açanın, dalalet ve şer ile amel eden kadar günah kazanacağını, günahlarından da bir şey eksilmeyeceğini içeren onlarca hadise yer vermektedir.²⁸⁷ Bu hadislerin hayata yansımalarının bir örneği olarak Hz. Âdem’in oğlunun, kardeşini öldürmesini ve o günden sonra her ölümden akan kandan payı olduğunu söyleyerek²⁸⁸ bu rivayeti de kendisine delil teşkil edecek bir üslupta kullanmaktan geri durmamıştır.

“*Kim güzel bir (işte) aracılık ederse, ona o işin sevabından bir pay vardır. Kim de kötü bir (işte) aracılık ederse, ona da o kötülükten bir pay vardır. Allah'ın her şeye gücü yeter*”²⁸⁹ meâlinde ki âyet gereği ilk defa iyi veya kötü bir çığır açanların, açtıkları çığırdan gelen geçenlerin sevap veya günahlarına ortak olmaları gerekmektedir. İlgili hadisler ise, suça azmettirme, teşvik ve tahrik etmenin sorumluluğunu ve günahını ortaya koymaktadır.

Herevî, söz konusu rivayetlerden hareketle, kelâmcıların kötü bir çığır açtıklarını ve kötülüğe ön ayak olduklarını bundan dolayı onların kötülükleriyle amel edenlerin de günahlarını yüklediklerini söylemektedir.

Herevî, Hz. Peygamber zamanında Müslümanların huzur içinde yaşadıklarını ancak Hz. Peygamber’in vefatından sonra masum halifenin haksız yere öldürüldüğünü ve bunun fitnelerin başlangıcı olduğu, bir diğer fitnenin ise deccalin fitnesi olduğunu söylemektedir.²⁹⁰ Bu düşüncesini de şu hadisle temellendirmeye çalışmaktadır, “*Şu üç*

²⁸⁵ Tirmîzî, “İlim”, 16 (No. 2677); Muttakî el-Hindî, *Kenzü'l-'Ummâl*, 1/179 (No. 902); Herevî, *Zemmü'l-Kelâm*, thk. Osman el-Ensârî, 5/89.

²⁸⁶ Müslim, “İlim”, 6 (No. 2674); Herevî, *Zemmü'l-Kelâm*, thk. Osman el-Ensârî, 5/92.

²⁸⁷ Herevî, *Zemmü'l-Kelâm*, thk. Osman el-Ensârî, 5/92-100.

²⁸⁸ Herevî, *Zemmü'l-Kelâm*, thk. Osman el-Ensârî, 5/104.

²⁸⁹ en-Nisâ 4/85.

²⁹⁰ Herevî, *Zemmü'l-Kelâm*, thk. Osman el-Ensârî, 5/107.

şeyden kendini koruyan kurtuluşa erer: ölümünden, haksız yere öldürülen masum halifeden, deccalden.”²⁹¹

Herevi bu konuda ayrıca şunları söylemektedir:

“Zinnureyn Allah’ın haram ayında ve Hz. Peygamber’in bulunduğu Medine’de Müslümanların gözleri önünde katledilince İslam’ın asası parçalandı ve Müslüman cemaatleri tefrikaya düştüler, gözler dehşetle parıldadı, nefisler umudunu kaybetti, birlik bozuldu, kalpler birbirinden uzaklaştı, fikirler kötüleşti, insanlar şüphelerle iştiğal etti, töhmet güçlendi ve her bir fitne ortaya çıkmak için fırsat buldu. Hidayet rehberi önderler bu dünyadan ayrıldılar ve insanlar yoldan sapıtırıcı kimselere tabi oldular, dalalet krizine girdiler, kalplerinde zayıflık bulunanların kafası karıştı ve Müslümanların arasından Allah’ın dini hususunda sapan ve tevhidi hakkında kelâm eden kimseler ortaya çıktı işte ilk zındıklıkta budur.”²⁹²

Herevî, dinde kötülüğe çığır açanların bahsinde Hz. Osman’ın şehadeti ile başlayan sürecin fitnenin ortaya çıkmasına imkân tanıdığını ve bununla beraber Müslümanların arasından fitne çıkartan kimselerin olduğunu söyler. Allah’ın dini ve onun Kelâmı hakkındaki konuşmaları ilk zındıklık olarak tanımlayıp şöyle devam eder:

“Bu ilk zındıklıktan, birbirinden kötü olan üç fitne ortaya çıktı: “İlki kader konusunda konuşanlar ki bu Basra’nın fitnesidir, ikincisi ise Selef hakkında konuşan ve onlara hakaret eden fitne ki bu Kufe’nin fitnesi, üçüncüsü ise Allah’ın kelam sıfatını inkâr edenler ki bunlar Maşrik’in fitnesidir.”²⁹³

Herevi’nin, Basra’nın fitnesi olarak nitelendirdiği ve kader konusunda konuşanlar diye tanımladığı kişi Ma’bed el-Cühenî’dir. Herevî, Ma’bed el-Cühenî’yi Hz. Osman’ın şehadetinden sonra ortaya çıkan ve Müslümanları kader konusunda konuşarak saptıran ilk kişi olarak tanımlamaktadır. Ardından da Amr b. Ubeyd’in ve Gaylân ed-Dimeşkî’nin ilahi kader konusunda konuştuklarını ve insanları sapıttıklarından bahsetmektedir.²⁹⁴

Kûfe’nin fitnesi diye tanımladığı Şiâ’nın, ilk üç sahabe hakkında fitne çıkarttıklarından bahseden Herevî bunları, “Selefe dil uzatanlar” olarak tanımlamaktadır. Son olarak da Maşrik’in fitnesi olarak, Ca’d b. Dirhem ve Cehm b. Safvân’ın Allah’ın

²⁹¹ Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Hâkîm en-Nisâbüri, *el-Müstedrek ‘ale’s-Sahihayn*, thk. Mustafa Abdülkadir Ata (Beyrut: Dâru’l-Kütübü’l-İlmiyye, 1411/1990), 3/107 (No. 4548); Herevî, *Zemmü’l-Kelâm*, thk. Osman el-Ensârî, 5/107.

²⁹² Herevî, *Zemmü’l-Kelâm*, thk. Osman el-Ensârî, 5/109-110.

²⁹³ Herevî, *Zemmü’l-Kelâm*, thk. Osman el-Ensârî, 5/110.

²⁹⁴ Herevî, *Zemmü’l-Kelâm*, thk. Osman el-Ensârî, 5/111.

kelamı hakkında bid'at çıkarttıklarını ve insanları ilk olarak bu konuda dalalete sürüklediklerinden ifade etmektedir.²⁹⁵

Herevî, yukarda bahsi geçen ilk dönem düşünce bilginlerinin Hz. Osman'ın katli ile fitnelerini yaymalarına imkân bulduklarını, zındıklığı başlattıklarını bundan dolayı kötülükte çığır açan ilk kimseler olduğunu söyler, hesap gününe kadar bu kelâmcıların düşünceleri ile amel eden kimselerin dahi günahlarının bu kimselere yükleneceğini iddia etmektedir.²⁹⁶

Burada söylemek gerekir ki Kelâm âlimleri, bir taraftan akıl ve mantık ekseninde ilahi düşünceyi temellendirirken, diğer taraftanda muhalif denilebilecek yabancı din ve düşüncelere karşı hem İslam dinini savunmuş hemde karşıt görüşleri eleştirmişlerdir. Müslüman kitlenin hem inanç hemde kültürel konularda üstünlük elde etmesini ve bundan doğan bilimsel ve kültürel gelişmelere imkân sağlamışlardır. Bu ve bunun gibi sebeplerden dolayı Kelâm ilmi ve âlimleri İslam düşünce tarihinde çok önemli bir rol üstlenmişlerdir.²⁹⁷ Dolayısıyla Herevî'nin değerlendirmeleri tarihi gerçeklerden oldukça uzak görünmektedir.

²⁹⁵ Herevî, *Zemmü'l-Kelâm*, thk. Osman el-Ensârî, 5/111-115.

²⁹⁶ Herevî, *Zemmü'l-Kelâm*, thk. Osman el-Ensârî, 5/111-115.

²⁹⁷ Hulusi Arslan - Mustafa Bozkurt, *Sistemik Kelâm* (Malatya: Medipres Matbaacılık Yayıncılık, 2012), ömsöz kısmında.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. HEREVÎ'NİN BAZI KELÂM ÂLİMLERİ HAKKINDAKİ GÖRÜŞLERİ

Bundan önceki bölümlerde, Herevî'nin Kelâm ilminin bir bid'at ve insanları yoldan çıkararak bir fitne, kelâmcıların ise bu fitneye çağırarak, kötülükte çığır açarak, insanları sapıklığa sürükleyen önderler olduğu yönündeki görüşlerini incelemeye çalıştık.

Herevî, eserinin sonunda bazı kelâm âlimlerini ve mezhepleri eleştirmiş ve bu minvaldeki rivayetleri aktarmıştır. Bu noktada belirtmek gerekir ki Herevî'nin kelâmcılara dair eleştirisi onların görüşlerini çürütmeye yönelik metodik bir eleştiri olmaktan çok uzaktır. Herevî, daha çok fitne diye nitelendirdiği kelâmcılar hakkında tarihsel bilgi vermekte ve onlar hakkında söylene gelen rivayetleri aktarmakla yetinmektedir. Zira Herevî eğer kelâmcılarla, onların söylemi üzerinden tartışmaya girerse kendisinin de Kelâm yapmış olacağını düşünmüş, bundan dolayı sadece haklarında bilgi vererek bu kimselerin kötülüklerini ortaya koymaya çalışmıştır. Ancak bunu yaparken bazı rivayetlerde kelâmcıların şahsına hakaret sayılacak kadar ileriye gitmiştir.

Bu noktada Herevî'nin bazı kelâmcılara ve Kaderiyye ekolüne yönelik görüşlerini inceleyeceğiz.

3.1. Ebû Hanîfe (ö.150/767) Hakkındaki Görüşleri

Hicri 80 yılında Abdülmelik b. Mervân'ın halifelik döneminde Kûfe'de dünyaya gelen Ebû Hanîfe, kendisine nispet edilen Hanefilik mezhebinin kurucusu olarak bilinmektedir. Adı Nu'man b. Sabit b. Zûtâ, künyesi Ebû Hanîfe'dir.²⁹⁸ Ebû Hanîfe tüccar bir aileden gelmesine rağmen yönünü, sahâbelerin eserlerine ve ilmi çalışmalara yöneltmiştir.²⁹⁹

²⁹⁸ Mustafa Uzunpostalcı, "Ebû Hanîfe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1994), 10/131.

²⁹⁹ Muhammed Ebû Zehra, *İslamda Fıkhî Mezhepler Tarihi*, çev. Abdülkadir Şener (İstanbul: Hisar Yayınevi, 1978), 208.

Ebû Hanîfe'nin, Kelâm ilmindeki önemini birçok âlim dile getirmiştir. İmam Şâfiî: “*insanlar tefsirde Mukatil b.Süleyman'a şiirde Zübeyr b. Ebû Sûlmâya ve kelâmda Ebû Hanîfe'ye muhtaçtırlar*”³⁰⁰ diye bahsetmektedir. Abdülkahir el-Bağdâdî fukahânın ilk mütekellim ve mezhep kurucularının Ebû Hanîfe ve İmam Şâfiî olduklarını kaydetmektedir.³⁰¹

Herevî eserinde, farklı başlıklar altında Ebû Hanîfe'yi eleştirmiş ve Ebû Hanîfe'den “Ehl-î Re'y'in İmamı” olarak bahsetmiştir.³⁰² Herevî'ye göre, Ebû Hanîfe'nin hayatının, ilminin veya muhalifleri ile münazaralarının ve Ehl-i-Sünnet'ten oluşunun hiçbir önemi yoktur. Çünkü Herevî Kelâm ile alakalı hiçbir eğilimi tasvip etmemiş, mezhebi ne olursa olsun Kelâm ile iştigal edenleri zemmetmekten geri durmamıştır.

Herevî, dinin re'y ile anlaşılamayacağını, dini konularda re'y ile hüküm verilemeyeceğini, re'y ile hüküm verenin dini tahrif ettiğini düşünmektedir. Herevî, kişinin kendi re'yi ile hüküm verme konusunda Ebû Hanîfe'yi eleştirmiş ve Hz. Hüseyin'in torunlarından olan Ca'fer ile arasında geçen şu rivayeti bu eleştirine delil olarak dile getirmiştir: “*Ca'fer, Ebû Hanîfe'ye şöyle söyledi: 'Allah'tan kork ve dini konularda re'yin ile kıyas yapma, çünkü ilk kıyas yapan şeytandır.'*”³⁰³ Şeytanın kıyas yaptığını ve bundan sebep saptığını düşünen Herevî, Ebû Hanîfe ile Ca'fer arasında geçen diyalogla, Ebû Hanîfe'nin de şeytan gibi saptığını/sapacağını düşünmektedir. Nitekim Herevî'ye göre, kıyas ile hükmeden kimse Allah'ın helâl kıldığını haram, haram kıldığını da helâl kılmaktadır.³⁰⁴

Herevî, Ebû Hanîfe'nin re'y ile amel ettiğini dolayısıyla Ebû Hanîfe'den bir şey alınmaması gerektiğini söyler. Bu konuda rüya ile amel eden Herevî, Ebû Cafer et-Tirmîzî'den şunu aktarmaktadır, “*Rüyamda Hz. Peygamberi gördüm ve ona Ebû*

³⁰⁰ Hâfizuddin Muhammed b. Muhammed b. Şihab el-Kerderî el-Bezzazî, *Menâkıbu Ebi Hanîfe* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1981), 137.

³⁰¹ Abdülkahir el-Bağdâdî, *el-Fark Beyne'l Fırak*, 312.

³⁰² Herevî, *Zemmü'l-Kelâm*, thk. Osman el-Ensârî, 5/112.

³⁰³ Herevî, *Zemmü'l-Kelâm*, thk. Abdulaziz eş-Şiblî, 2/199

³⁰⁴ Herevî, *Zemmü'l-Kelâm*, thk. Abdulaziz eş-Şiblî, 201-202.

Hanîfe'nin görüşlerini alayım mı? diye sordum, Hz. Peygamber ise bana 'Hayır' dedi."³⁰⁵

Ahmed b. Hanbel'in, re'y ile alakalı görüşlerini aktaran Herevî Ahmed b. Hanbel'in oğlunun aktardığı şu sözü rivayet etmektedir: “*Ebû Hanîfe'den ve arkadaşlarından hiçbir şey rivayet etmeyin.*”³⁰⁶ Selef âlimlerinin Ebû Hanîfe takıntısı, Ebû Hanîfe'nin re'y ile hüküm vermesinden kaynaklanmaktadır. Nitekim Buhârî'nin de, Ebû Hanîfe'yi bu yönde eleştirdiği bilinmektedir.³⁰⁷

Herevî, İmam Şâfiî ile Ebû Hanîfe'nin arkadaşı olan Muhammed b. Hasan arasında ki diyaloga da yer verir. İmam Şâfiî şöyle söylemektedir:

*“Muhammed b. Hasan'ın yanında oturuyordum ve bana Mâlikten bahsetti, bende Mâlik'i methettim. Bunu üzerine bana 'Mâlik'e bir soru sordum ama bana fetva veremedi', dedi. Ben de: 'Allah için doğruyu söyle Allah'ın Kitabını Mâlik mi daha iyi bilir yoksa Ebû Hanîfe mi?' diye sordum, 'Mâlik' dedi, 'Hangisi daha iyi Allah'ın Kitabının tefsirini bilir?' diye sordum, 'Mâlik' dedi, 'Hangisi daha iyi lügatı bilir?' diye sordum, 'Mâlik' dedi, 'Hangisi rical ilmini daha iyi bilir?' diye sordum, 'Mâlik' dedi, 'Hangisi Rivayet ilmini daha iyi bilir?' diye sordum, 'Mâlik' dedi, 'Hangisi Hz. Peygamber'in meğazilerini bilir?' diye sordum, 'Mâlik' dedi, 'Hangisi Hz. Peygamber'in sünnetini daha iyi bilir?' diye sordum, 'Mâlik' dedi. Bunun üzerine bende 'Ebû Hanîfe fetva verebiliyor da, Mâlik neden veremesin' dedim.”*³⁰⁸

Bu karşılaştırmanın yapılmasında ki sebep, İmam Mâlik, Ebû Hanîfe'ye göre her alanda daha üstün olduğunun ifade edilmesidir. Ancak buna rağmen soru sorulduğunda kendi görüşünü belirtmemiş ve sessiz kalmış, fetva vermemiştir. Ebû Hanîfe ise her alanda daha düşük olmasına rağmen fetva vermekte ve kendi re'yini söylemektedir. Bu da Herevî'ye göre, ehl'i re'yin ilmi seviyesini göstermektedir.³⁰⁹

Herevî, adamın birinin Süfyân es-Sevrî'ye, “*Ebû Hanîfe'den intikam almayacak mısın?*” diye sorduğunu, Süfyân'ın “*ne olmuş ona*” demesi üzerine adamın şunları söylediğini aktarmaktadır:

³⁰⁵ Herevî, *Zemmü'l-Kelâm*, thk. Abdulaziz eş-Şiblî, 3/8.

³⁰⁶ Herevî, *Zemmü'l-Kelâm*, thk. Abdulaziz eş-Şiblî, 3/37-38.

³⁰⁷ Bkz. Mehmet Erdem, “İmam Buhari'nin Kitaplarında İmam Ebu Hanife Hakkındaki Rivayetlerin Tespit ve Tahlili”, *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi* 5/2 (2016), 75-82; Zaylabidin Acimamatov, “Ebu Hanife'ye Yöneltilen Eleştiriler”, *Dini Araştırmalar Dergisi* 8/24 (Haziran 2006), 169-173.

³⁰⁸ Ebû Ömer Cemâlüddîn Yusuf b. Abdillâh b. Abdilberr en-Nemerî, *et-Temhîd limâ Muvatta' mine'l-Me'ânî ve'l-Esânîd*, thk. Mustafa b. Ahmed b. el-Alevî - Muhammed Abdülkebîr el-Bekrî (Mağrib: Vizâretü 'Umumu'l-Evkâf ve's-Şuunu'l-İslamiyye, 1967), 1/72; Herevî, *Zemmü'l-Kelâm*, thk. Abdulaziz eş-Şiblî, 5/90-91.

³⁰⁹ Erkol, *Kelam İlmine Yönelik Eleştiriler*, 149.

“Ben bizzat ondan işittim şöyle diyordu: Allah'ın kitabındakini alır kabul ederim. Onda bulamazsam Rasûlullah'ın güvenilir âlimlerce nakledilen malum ve meşhur sünnetiyle amel ederim. Onda da bulamazsam Allah Rasûlü'nün ashabından dilediğim kimsenin görüşünü alırım, fakat iş İbrahim, Şa'bî, Hasan, Atâ ve İbn Mesib vb. gibi kimselere geldiğinde kendi görüşümle içtihat ederim, çünkü onlarda içtihad ediyorlar, bende.”³¹⁰

Selefe sıkı sıkı bağlanmayı, rivayet ile yetinmeyi, hatta cevap vermemeyi adeta imanın muhafazasının sebebi olarak gören bu düşünce yapısı, Ebû Hanîfe'nin tabiîn konusunda “*onlarda ictihad ederler, bende ictihad ederim*” sözünü intikam meselesi haline getirdiğini bu örnek de görmekteyiz.

Herevî, Ebû Hanîfe'nin ehli re'y olması hasebiyle onu “Sahibu'l-Husumât”³¹¹ olarak nitelendirmiş ve bundan dolayı fukahadan sayılmayacağını iddia etmiştir.³¹²

Söylemek gerekir ki Ebû Hanîfe, dini konuları ele almada, onları anlamada ve buradan hareketle hüküm vermede başta Kur'an ve Sünnet'i kendisine kaynak edinmiş bir âlimdir. Ebû Hanife'nin bu tutumu, Hz. Peygamber ile Muâz b. Cebel arasında geçen bir olayı akla getirmektedir. Muaz b. Cebel Yemen'e vâli olarak gönderilirken, Hz. Peygamber'e insanları İslam'a davet edeceği ve türlü problemleri çözmede takip edeceği metodu anlatırken Kitap ve sünneti esas aldığını ancak bunlarda ihtiyacı olanı bulamaz ise kendi görüşü ile amel edeceğini söylemiştir. Muaz'ın bu tutumu Hz. Peygamber tarafından kabul görmüş ve İslam âlimlerinin genelinde bir prensip olarak benimsenmiştir. İşte bu prensibi Ebû Hanîfe'nin usulünde de görmekteyiz. Ancak hadisleri farklı tarikleriyle iyi bilen Herevî, nedense bu hususu hiç görmek istememiştir.

3.2. Amr b. Ubeyd (ö.144/761) Hakkındaki Görüşleri

Amr b. Ubeyd, 699 yılında Basra'da doğmuştur. Vâsıl b. Atâ ile beraber Hasan-ı Basrî'nin ders halkasında bulunmuş, onun gözde talebeleri arasına girmiştir. Kelâmi konularda öğrenciliğini yaptığı Hasan-ı Basrî gibi düşünürken, büyük günah işleyen kimsenin durumu konusunda, Vâsıl b. Atâ ile yaptığı tartışmalardan sonra Hasan-ı Basrî'nin görüşünden vazgeçerek Vâsıl'ın fikirlerini benimsemiştir. Kız kardeşini Vâsıl

³¹⁰ Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, *Menâkıbû'l-İmam Ebî Hanîfe*, thk. Muhammed Zâhid el-Kevserî-Ebû'l-Vefâ el-Afgânî (Haydarabad: li-Cennetî İhyâi'l-Me'arifi'n-Nu'mâniyyetî, 1987), 34; Herevî, *Zemmü'l-Kelâm*, thk. Osman el-Ensârî, 4/136-137.

³¹¹ Herevî, *Zemmü'l-Kelâm*, thk. Abdulaziz eş-Şiblî, 5/205.

³¹² Herevî, *Zemmü'l-Kelâm*, thk. Abdulaziz eş-Şiblî, 5/205.

ile evlendiren Amr, Vâsıl'ın vefatından sonra 13 yıl boyunca Mu'tezilî düşünceyi yaymaya çalışmıştır. Hac ibadetini ifâ ettikten sonra Basra'ya dönerken Mekke yakınlarında bulunan Merran'da, genel görüşe göre 144 (761) yılında vefat etmiştir. Vâsıl b. Atâ'nın arka planında kalan Amr b. Ubeyd hakkında kaynaklarda fazla bilgi bulunmamaktadır.³¹³

Herevî, Amr b. Ubeyd'i Mu'tezile'nin reisi ve kurucusu olarak kabul etmektedir. Öyle ki Mu'tezile konusunda hiç Vâsıl b. Ata'dan bahsetmeyen Herevî, Mu'tezile isminin dahi Amr'ın, Hasan-ı Basrî'nin ders halkasından ayrıldığı için geldiğini iddia etmektedir. Herevî, Amr hakkında şunları söylemektedir:

“Amr b. Ubeyd Mu'tezile'nin esaslarını koymuş ve mezhebin reisi ve imamı olmuştur. Kelâm'ın önderi olmuş ve bu zındıklığa ilk defa insanları o çağırmıştır. Hasan-ı Basrî'nin ders halkasından ayrılmasıyla mezhebi bununla isimleşmiştir, Ehl'i Asâr'ın lideri İmam Malik ve Ehl'i Re'yin lideri Ebu Hanîfe, Amr b. Ubeyd'e lanet okumuş, Şam âlimlerinden el-Hanzeli insanları onun hakkında uyarmıştır.”³¹⁴

Herevî, İmam Mâlik'e bir adamın gelip Kur'an hakkında sorduğunu bunun üzerine İmam Mâlik'in soru soran kişiye şöyle söylediğini aktarmaktadır, *“Herhalde sen Amr b. Ubeyd'in arkadaşlarındansın, Allah Amr'a lanet etsin, o Kelâm bid'atini başlatan ilk kişidir. Eğer Kelâm bir ilim olsaydı sahabe ve tabiin, ahkâmdan ve şeriattan bahsettikleri gibi ondan da bahsederlerdi, oysa Kelâm batıldır ve kişiyi batıla sürükler.”³¹⁵*

Herevî, Ebû Hanîfe'nin Amr b. Ubeyd'e insanlara Kelâm'ı öğrettiği ve bunun kapısını açtığı için lanet ettiğini söylemektedir.³¹⁶ Ebû Hanîfe'nin, re'y ehli olduğu, bundan dolayı kendisinden ilim alınmaması gerektiğini³¹⁷ söyleyen Herevî'nin, söz konusu kendi görüşünü desteklemek olduğunda Ebû Hanîfe'den dahi delil getirdiğini görmekteyiz.

³¹³ Avni İlhan, “Amr b.Ubeyd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/93.

³¹⁴ Herevî, *Zemmü'l-Kelâm*, thk. Abdulaziz eş-Şiblî, 5/112.

³¹⁵ Herevî, *Zemmü'l-Kelâm*, thk. Osman el-Ensârî, 4/116.

³¹⁶ Herevî, *Zemmü'l-Kelâm*, thk. Osman el-Ensârî, 4/221-222.

³¹⁷ Herevî, *Zemmü'l-Kelâm*, thk. Osman el-Ensârî, 3/37-38.

Herevî, Amr b. Ubeyd hakkındaki sözlerine şöyle devam etmektedir, “Allah, Amr b. Ubeyd’in ve ona tabi olanların karşısına İslam’ın kılıçlarından olan Ebu Bekîr Eyyüb b. Ebi Temime es-Sahtiyânî’yi çıkarttı, Amr’ın örtüsünü yırttı ve ayıplarını ortaya çıkarttı, adını lanet ile mühürledi.”³¹⁸

Kelâm mezheplerinin teşekkül ettiği zaman diliminde yaşayan Eyyüb el-Sahtiyânî (ö. 131/749), İslami düşünce noktasında Ehl-i Sünnet’in yanında yer almıştır. Mu’tezile âlimlerini eleştirmiş ve görüşlerine karşı çıkmıştır. Bundandır ki Herevî, Sahtiyânî’ye özel bir ilgi duymuş ve İslam’ın kılıcı tabirini onun için kullanmış, “Eyyüb’ü seven Basra’lı bir adam gördüğünüzde bilin ki doğru yoldadır” demiştir.³¹⁹

3.3. Cehm b. Safvân (ö. 128/745-46) Hakkındaki Görüşleri

Cehm b. Safvân, İslam dünyasında ortaya çıkan ilk Kelâm bilginlerinden ve Cehmiye fırkasının temsilcisi/kurucusudur. Tam adı Ebû Muhriz Cehm b. Safvân es-Semerkandî et-Tirmizî’dir, 128/745-46 yılında vefat etmiştir. İslam düşüncesinde ilahi sıfatlardan bahseden ve bunları nefyeden kimse olarak bahsi geçen Ca’d b. Dirhem’den bu fikirleri alıp Horasan’da yaymıştır. Cehmiye mezhebi her ne kadar ismini Cehm b. Safvân’dan alsada bir müddet sonra bu isim ilahi sıfatları nefyeden düşüncelerin geneli için kullanılmıştır. Düşünceleri Mu’tezile tarafından da benimsenmiştir.³²⁰

Herevî, ilk olarak doğunun fitnesi olarak tanımladığı Ca’d b. Dirhem’in Allah’ın kelâmını inkâr edenlerin ilki ve bu tohumu ilk diken kimse olduğunu söyler ve onun hakkında Zührî’nin söylediği şu sözü nakleder: “Ca’d, Hz. Peygamber’in ümmetinden değildir.”³²¹

³¹⁸ Herevî, *Zemmü'l-Kelâm*, thk. Osman el-Ensârî, 5/112

³¹⁹ Herevî, *Zemmü'l-Kelâm*, thk. Osman el-Ensârî, 5/113.

³²⁰ Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail el-Eş'arî, *el-İbane an Usuli'd-Diyane*, (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2003), 62-63.

³²¹ Herevî, *Zemmü'l-Kelâm*, thk. Osman el-Ensârî, 5/118

Cehm'in, bu "*habis kelâmi*"³²² Ca'd'tan aldığını ve bu görüşleri yaydığını, Cehm'in erkeklere, eşinin ise kadınlara bunları anlattığını aktaran Herevî, Cehm'in insanları yoldan çıkarttığını söylemektedir.³²³

Herevî, Cehm ile alakalı Mukatil b. Hayyân'ın anlattığı şu rivayeti aktarmaktadır:

*"Ömer b. Abdülaziz'in yanına gittiğimde bana nerelisin diye sordu, Belh'liyim dedim, bana senin ile falanca nehir ile aranda ne kadar mesafe var deyince, şu kadar var dedim. Nehrin öte tarafında Cehm isimli bir adam çıktı mı diye sordu, Hayır deyince şunları söyledi: 'Nehrin öte tarafında ismi Cehm olan bir adam çıkacak, Hz. Peygamber'in ümmetinden insanları helak edecek ve Allah onu da ona uyanlarında cehenneme atacak.'"*³²⁴

Herevî, Cehm hakkında şunları düşünmektedir: "*Allah'ın kelâmını inkâr edenlerin asıl amacı din ile alakalı her konuyu bozmak istemeleridir, eğer vahiy kesilirse emirler ve yasaklar ortadan kalkacaktır, insanlar kendi düşüncelerine yönelecek, teslimiyet ve taklit ortadan kalkacaktır.*"³²⁵ Herevî, Cehm b. Safvân'ın Kur'an'ın mahlûk olduğuna yönelik iddialarını ve Allah'ın konuşup konuşmaması ile alakalı görüşlerini Kur'an'ın inkârı olarak tanımlamıştır.

Herevî'ye göre, Cehm zındıklığını Allah'ın kelâm etmesi üzerine kurmuştur.³²⁶ Bu konuda Salih el-Sudusî'den aktardığı şu olayı anlatmaktadır:

*"Cehm b. Safvân'a Allah konuşur mu? diye sordum, bana hayır dedi, bunun üzerine 'âyete göre Allah hesap günü 'Bugün hükümdarlık kimindir?' diye soracak ve insanlar 'Tek ve Kahr olan Allah'ındır' diye cevap verecek, eğer Allah konuşmuyorsa kim konuşuyor diye sordum bana bilmiyorum diye cevap verdi, onlar Kur'an'da eksiltip, çoğaltıyorlardı.'"*³²⁷

Herevî, Halife Hişâm b. Abdülmelik (ö. 125/743)'in, dönemin Horasan Valisi Nasır b. Seyyar'a Cehm b. Safvan'ın ölüm fermanını yazdığını, bunun üzerine âlimlerin huzurunda boynunun vurulduğunu ve orada bulunan âlimlerin Cehm'in infazından dolayı Allah'a hamd ettiklerini söylemektedir.³²⁸

³²² Herevî, *Zemmü'l-Kelâm*, thk. Osman el-Ensârî, 5/121.

³²³ Herevî, *Zemmü'l-Kelâm*, thk. Osman el-Ensârî, 5/120.

³²⁴ Herevî, *Zemmü'l-Kelâm*, thk. Osman el-Ensârî, 5/121

³²⁵ Herevî, *Zemmü'l-Kelâm*, thk. Osman el-Ensârî, 5/126.

³²⁶ Herevî, *Zemmü'l-Kelâm*, thk. Osman el-Ensârî, 5/126.

³²⁷ Herevî, *Zemmü'l-Kelâm*, thk. Osman el-Ensârî, 5/127.

³²⁸ Herevî, *Zemmü'l-Kelâm*, thk. Osman el-Ensârî, 5/122.

Herevî son olarak, Hz. Peygamber'e nispet edilen şu hadisi aktarır: “*Ahir zamanda kendisine Cehm denilen bir adam çıkacak, işte bu kişi ümmetime deccalden daha zararlıdır.*”³²⁹ Herevî'nin aktardığı hadisten sonra yaptığı şu yorum, Cehm hakkında ki görüşünü çok açık ifade etmektedir: “*Bu münker bir hadistir ve aslı Şam ehlinin rivayet ettiği Gaylan hadisidir, ancak her ne kadar garip bir hadis de olsa örnek bir hadistir.*”³³⁰

Herevî'nin, Cehm hakkında aktardığı bu rivayeti araştırdığımızda herhangi bir kaynakta geçmediği tespit edilmiştir. Mukakkik Osman el-Ensârî'de bu hadis üzerinde durmuş ve râvilerini tek tek incelemiş, tüm râvilerinin cerh edilmiş, münker ve zayıf râviler olduğu sonucuna ulaşmıştır.³³¹ Nitekim Herevî'de bunu kabul etmiştir, ancak rivayet etmekten de geri durmamıştır. Söz konusu rivayetin aslı kaynaklarda şu şekilde geçmektedir: “*Ümmetimin içinden kendisine Gaylân denilen biri çıkacaktır ve o ümmetim için şeytandan daha zararlıdır.*”³³²

Bilindiği üzere İslam dinini anlamada Müslümanların ikinci kaynağı Sünnet'tir. Sünneti kayıt altına alan ve Müslümanların istifadesine sunan ilim ise Hadis İlmi'dir. İslam âlimleri hadislerin doğruluğunu ortaya çıkarabilmek için bir takım yöntemler izlemiş ve Hz. Peygamber'e ait olmayan ve hadis diye uydurulan sözleri “Mevzû” olarak nitelendirmişlerdir. İslam tarihine baktığımızda pek çok sebepten hadisler uydurulduğunu, hadis uyduranları tespit etmek ve yakalamak için “sâhibü'z-zenâdika” adında kuruluşların dahi olduğunu görmekteyiz. Bâtıl fırkalar ve mezhepler kendi görüşlerini desteklemek ve karşıt görüşleri eleştirmek için hadis uydurmuşlardır.³³³ Bunu yapmalarında ki amaç hiç şüphesiz kendi görüşlerine ilahi hitaptan bir dayanak ve Hz. Peygamber'in ağızından bir delil getirmeye çalışmaktır.

Herevî'nin sahih sünnetin koruyusu olarak gördüğü Ehl-i Hadis grubunun bir parçası olmasına rağmen, bu denli uydurma ve iftira olan rivayetlere kitabında yer

³²⁹ Herevî, *Zemmü'l-Kelâm*, thk. Osman el-Ensârî, 5/128.

³³⁰ Herevî, *Zemmü'l-Kelâm*, thk. Osman el-Ensârî, 5/129.

³³¹ Herevî, *Zemmü'l-Kelâm*, thk. Osman el-Ensârî, 5/129.

³³² Ebû Saîd el-Heysem b. Küleyb b. Süreyc eş-Şâî el-Binkesî, *el-Müsned li'ş-Şâî*, thk. Mahfûzurrahman Zeynullah (Medine: Mektebtü'l-Ulum ve'l-Hikem, 1410/2010), 3/205 (No. 1297); İbn Batta, *el-İbâne*, 4/212.

³³³ M. Yaşar Kandemir, “Mevzû”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/494.

vermesi ve kelâmcıları kötülemek için kullanması, eleştirisinin ilmi bir eleştiri olmadığını aksine bu eleştirinin, düşmanca bir tavrın söylene gelen asılsız rivayetleri dillendirmekten ibaret olduğunu kanaatedilmektedir.

3.4. İmam Eş'arî (ö. 324/965-66) Hakkındaki Görüşleri

Kaynakalarda adı Ebû'l-Hasen Alî b. İsmâîl b. Ebi Bîşr İshâk b. Sâlim el-Eş'arî el-Basrî olarak geçen İmam Eş'arî, Irak sınırları içerisinde olan Basra şehrinde dünyaya gelmiştir.³³⁴ İslami düşünce safhasında çok önemli bir noktada bulunan İmam Eş'arî, Eş'arilik mezhebinin kurucusu olarak anılmaktadır.³³⁵

Ehl'i Sünnet Kelâm'ının önde gelen bir lideri olan İmam Eş'arî, kırk yaşına kadar Mu'tezili bir tedrisattan geçmiş ve Mu'tezile içerisinde yer edinmiştir. Bazı sebeplerden dolayı Mu'tezile mezhebinden ayrılmış ve Ehl'i Sünnet'e katılmıştır.³³⁶ Bundan dolayı hem akılcı düşünen Mu'tezile'nin hemde nakli önceleyen Ehl'i Sünnetin görüşlerine vakıftır. Bu da onu Kelâm İlminde ayrı bir yere sahip olduğunu göstermektedir.

Ehl'i Sünnete, akli istidlalin yolunu açan Eş'arî mütevazı bir hayat yaşamış, ilim ile geçen bir ömür kendisinde sonra gelen İslam âlimlerine örnek olmuştur.³³⁷ Kendisinden sonra günümüze kadar birçok âlim İmam Eş'arî'nin sistemini benimsemiştir.³³⁸

Herevî, eleştirisinde bir istisna etmemiş İmam Eş'arî'yi de şiddetle eleştirmiştir. Öyle ki Zemmü'l Kelâm'ın sanki İmam Eş'arî'yi eleştirmek için yazılmış havası bulunmaktadır. Herevî, Kelâm'ın ve Kelâm âlimlerinin zararlarından ve fitnelerinden bahsettikten sonra son olarak "Eş'arî'nin Kelâmı" adlı konu başlığında İmam Eş'arî'yi çok sert bir şekilde eleştirmiş, hatta hakarete varacak cümleler sarfetmiştir.

³³⁴ Ebû'l Feth Tâcüddîn Muhammed b. Abdilkerim b. Ahmed eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, çev. Mustafa Öz (İstanbul: Litre Yayınları, 2017), 94.

³³⁵ Abdülkadir Muhammed el-Hüseynî, *İmam Eş'arî*, çev. Mehmet Yurdakul (İstanbul: Rihle Yayınları, 2016), 35-36.

³³⁶ Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahriddin Ömer b. Burhâniddîn Abdillâh el-Herevî et-Teftâzânî, *Şerhu'l-Akâid*, çev. Talha Hakan Alp (İstanbul: İfav Yayınları, 2017), 40-41.

³³⁷ Muhammed el-Hüseynî, *İmam Eş'arî*, 41.

³³⁸ Muhammed el-Hüseynî, *İmam Eş'arî*, 124.

Herevî'nin hayatına baktığımızda da Eş'arîlik ile bağı olan âlimlerden uzak durduğunu görmekteyiz. Çağdaşı olmasına rağmen Ebu İshâk el-İsfereyânî ve Rüknulislam el-Cüveynî gibi âlimler ile görüşmemiş, kendisi gibi bir mutasavvıf olan Abdülkerim el-Kuşeyrî'nin sırf Eş'arî olmasından dolayı meclisine girmemiştir.³³⁹

Herevî, İmam Eş'arî'yi görüşlerinden dolayı Cehmiyye'den ve Mu'tezile'den olmakla suçlamış, Hz. Peygamber'in sünnetine muhalefet ettiğini söylemiştir. İmam Eş'arî'nin, önceki zındıklar olarak nitelediği Cehmiyye ve Mu'tezile ile aynı söylemlerde bulunduğunu, ancak bunu daha süslü ve güzel olarak anlattığı için insanlara güzel ve İslami geldiği düşünmektedir.³⁴⁰

Herevî, İmam Eş'arî'nin Kelâm'ı ile alakalı şunları söylemektedir: *“Onun söylemleri izah istemeyen aptallara normal geliyordu, ancak bu işden anlayanlar ve işin inceliklerini bilenler sünnet sakalının altına gizlenmiş felsefi beynin, hikmet ile lakaplanmış Cehmiyye akidesinin farkına varıyordu.”*³⁴¹

Herevî, Eş'arî Kelâm'ını Yahudi ve Hıristiyanların yorumlarından daha tehlikeli görmekte ve bu husus da şunları ifade etmektedir:

“يَدُ اللَّهِ مَغْلُوبَةٌ” ayetinde³⁴² Yahudiler Allah'ın hem elinin olduğunu kabul ediyor bununla beraber aybı da Allah'a isnad ediyordu, Allah elini kendine nispet ediyor ve aybı kendinden nefy ediyor, ancak bunlar Allah'a aybı nefyettikleri gibi elini de nefyediyorlar ve Yahudilerden bile daha kötü bir hale geliyorlar³⁴³

Yine Hz. İsa'nın yaratılışı hakkındaki düşüncelerinden dolayı Hristiyanlardan daha kötü kimseler olarak anlattığı Eş'arî'nin kelâmının, öncekilerle aynı olduğunu ve tümünün insanları kandıran bir sihir olduğunu söylemektedir.³⁴⁴

Herevî, Eş'arî'nin asıl amacının insanları bilinen din hakkında şüpheye düşürmek ve insanları dinden uzaklaştırmak olduğunu düşünmektedir. Kelâm âlimlerinin geneli

³³⁹ Uludağ, “Herevî, Hâce Abdullah”, 17/224.

³⁴⁰ Herevî, *Zemmü'l-Kelâm*, thk. Osman el-Ensârî, 5/133.

³⁴¹ Herevî, *Zemmü'l-Kelâm*, thk. Osman el-Ensârî, 5/134.

³⁴² el-Mâide 5/64.

³⁴³ Herevî, *Zemmü'l-Kelâm*, thk. Osman el-Ensârî, 5/134-135

³⁴⁴ Herevî, *Zemmü'l-Kelâm*, thk. Osman el-Ensârî, 5/135.

hakkında böyle düşünen Herevî'nin tutumu Ehl'i Sünnet kelâmcılarına karşı değişmemiştir. Herevî Fâkih el-Mervezi'nin şöyle söylediğini aktarmaktadır:

*“Basra’da iken Ebu Hasan el-Eş’ârî’nin yanına gittim ve ondan Kelâm ilmi ile alakalı birşeyler öğrendim. O gece rüyamda kör olduğumu görünce bunu bir rüya tabircisine sordum ve bana ‘sen kendini hezimete uğratan bir ilim öğreniyorsun’ dedi bunun üzerine Eş’ârî’yi bıraktım bir zaman sonra yolda kendisi ile karşılaşınca bana ‘Ey Eba Yezid, Horasan’a furû’yu bilip usulden cahil bir şekilde dönmek kibir değildir’ diye sordu bende rüyamı kendisine anlattım bunun üzerine bana ‘bunlar aramızda kalsın kimseye anlatma’ dedi.”*³⁴⁵

Herevî, İmam Eş’ârî’yi eleştirme noktasında eleştirisinin şiddetini onun düşünce sistemine değil şahsına yönelmiş ve Ehl'i Sünnet âlimi Eş’ârî'nin istinca yapmadığını, abdest almadığını, hatta namaz dahi kılmadığını iddia etmekten geri durmamıştır. Herevî, düşüncesini desteklemek adına Zehran b. Ahmed isimli birinin şu sözlerini aktarmaktadır: *“Hasan el-Eş’ârî’yi tuvalette hacet giderirken gördüm, namaz vakti girince kalkıp namaza hazırlandı, ancak abdest almamış ve temizlenmemişti, bunun üzerine kendisine abdesti hatırlattım bana ‘abdestim var’ dedi.”*³⁴⁶

Bir başka rivayette ise, Eş’ârî'nin ayağının altında bir mürekkep lekesinin olduğunu bunu görenlerin tam altı gün sonra dahi lekenin silinmediğini gördüğünü, Eş’ârî'nin ayaklarını yıkamadığını aktararak, İmam Eş’ârî'nin namaz kılmadığını bu rivayetler ile kanıtlamaya çalışmaktadır.³⁴⁷

Herevî, Eş’ârîlik mezhebinin İmam Şâfiî gibi bir âlime nispet edilmesine şiddetle karşı çıkmaktadır. Çünkü İmam Şâfiî selefın yıkılmaz kalesi, Ehl-i Hadis’in önderlerindendir. Herevî, İmam Şâfiî hakkında hürmetle bahsetmiş, Allah’ın ümmetine bir lütfu olduğunu söylemiş, eserinde Kelâm ilmine yönelik eleştirilerine yer vermiştir. Ancak unutulmamalıdır ki Ebû Hanîfe gibi İmam Şâfiî’nin de görüşleri ileride Ehl-i Sünnet’in esaslarını teşkil edecektir.³⁴⁸ Nitekim kaynaklar da İmam Şâfiî’nin Kelâm

³⁴⁵ Herevî, *Zemmü'l-Kelâm*, thk. Osman el-Ensârî, 4/392-393.

³⁴⁶ Herevî, *Zemmü'l-Kelâm*, thk. Osman el-Ensârî, 5/141.

³⁴⁷ Herevî, *Zemmü'l-Kelâm*, thk. Osman el-Ensârî, 4/394.

³⁴⁸ Hamdi Gündoğar. “Ehl-i Sünnet Kelamına Giden Süreçte Ebu Hanife ve Şafîî’nin El-Fıkhu’l-Ekber Adlı Risalelerinde Yer Alan İtikadi Konuların Mukayeseli Tahlili”, *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/1 (Şubat 2017), 62.

alanında “el-Fıkhu’l-Ekber fi Usûli’d-Din/el-Fıkhu’l-Ekber fi’t-Tevhîd” adında bir eserinin bulunduğu geçmektedir.³⁴⁹

Eş’arî, ölüm anında dahi kelâm ve cedel ile uğraştığını ve tövbe etmediğini söyleyen Herevî, Eş’arî’nin tekâfüü’l-edille meselesiyle uğraşırken hayretler içerisinde öldüğünü iddia etmektedir.³⁵⁰

Herevî, Eş’arîlik mezhebinde bulunanlar ile alakalı şunları söylemektedir: *“Onlardan bazısının Kur’anı okuma konusunda uzmanlaştığını, çokça ezber ve hatimler yaptığını, ancak itikadlarının ise sapkın Havâricler gibi olduğunu görüyorum.”*³⁵¹

Kelâmcıların Kur’an-ı çokça okumalarının bir anlamı olmadığını, nitekim bazı sahabelerin Kur’an okumayı dahi bilmediğini söyleyen Herevî, önemli olanın öncelikle Allah’a gerektiği gibi iman edilmesini, sahabenin Kur’an’dan önce iman ettiği söyler. Kelâmcıların gerektiği gibi iman etmediğini düşünen Herevî son olarak şunları aktarmaktadır:

*“Bizler bu ümmetin başıyız, Hz. Peygamber’in sahabeleri ki onlar en hayırlıları ve ümmetin salihlerdir, Kur’an onlara ağır gelirdi ancak bir sûre dahi olsa onunla rızıklanır ve onunla amel ederlerdi. Ancak ümmetin içerisinde bulunduğumuz zamandaki müntesiplerine Kur’an hafif gelmektedir. Öyle ki çocuklar ve Arap olmayanlar dahi Kur’anı okuyabiliyorlar ancak hiç bir şey anlamıyorlar.”*³⁵²

Ehl-i Sünnet kelâmcılarının en önemli bilginlerinden olan İmam Eş’arî hakkında şahsına yönelik yapılan bu karalamalar ve iftiralar rivayet kültürümüzün düşmanlıkla oluşan düşünceler ile kullanıldığında geldiği noktayı en iyi gösteren örneklerdendir. Herevî’nin eleştirisini Eş’arî’nin düşüncesine, yöntemine değil de şahsına yöneltmesi de gelenekçi yapının akıl yürütmekten uzak olduğunu göstermektedir.

3.5. Kaderiyye Hakkındaki Görüşleri

Kaderiyye mezhebi, Cemel Vakası ve Siffin Savaşı’nın bir neticesi olarak zuhur eden Havâric ve Şîa inancından sonra teşekkül ettiği kabul edilmiştir. Ma‘bed el-Cühenî

³⁴⁹ Bknz. Hamdi Gündoğar, *İmam Şafî - el-Fıkhu’l-Ekber* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2016), 1-160; Hamdi Gündoğar. “Ehl-i Sünnet Kelamına Giden Süreçte”, 36.

³⁵⁰ Herevî, *Zemmü’l-Kelâm*, thk. Osman el-Ensârî, 5/142.

³⁵¹ Herevî, *Zemmü’l-Kelâm*, thk. Osman el-Ensârî, 5/142.

³⁵² Herevî, *Zemmü’l-Kelâm*, thk. Osman el-Ensârî, 5/144.

ile Gaylân ed-Dimeşkî,'nin liderliğinde kötü eylemlerin, yaratıcının bir takiri olan kaderle değil aksine kulun kendi hür isteği ve iradesiyle gerçekleştiği prensibini benimseyen harekettir. Kaderiyye'nin temel sayılan ana konusu “insan eylemlerinin Allah tarafından değil, fiilin sahibi yani insan tarafından yaratıldığı fikri” bulunmaktadır.³⁵³

Herevî, Basra'nın fitnessi diye tanımladığı Kaderiyye mezhebinden bahsederken ilk olarak Ma'bed el-Cühenî'nin kader ile ilgili konuştuğunu söylemektedir. Ömer b. Abdülaziz'in, Ma'bed'ten kendini berî tuttuğunu, Amr b. Ubeyd'in dahi aleyhinde konuştuğunu aktaran Herevî, Gâylân ed-Dimeşkî'nin de halife Abdülmelik b. Mervân zamanında kader ile ilgili kelâm ettiğini bunun üzerine, Ömer b. Abdülaziz'in kendisini tövbeye çağırdığını, ancak daha sonra kendisinin tövbe etmediğini söylemesi üzerine Şam kapısında idam edildiğini aktarmaktadır.³⁵⁴

Herevî, İbn Ömer'in Kaderiyye hakkında şöyle söylediğini aktarmaktadır: “Kaderiyye, kendi zayıf görüşlerini Allah'ın mukadderatına yüklediler ve Allah'a niçin sorusunu sordular, Hâlbuki Allah hakkında niçin sorusu sorulmaz”³⁵⁵ ve şu ayeti okur “Allah yaptığından sorulmaz, insanlar yaptıklarından sorulur.”³⁵⁶

Herevî'ye göre, kader konusunda konuşmak Allah'ın yasağını çiğnemek ve hududu aşmak demektir. Dini konularda hududu aşmanın da alacağı isim bellidir. Evzâ'i'nin köprüden geçerken Kaderiyye'ye mensup Sevr b. Yezîd'le karşılaştığını ve “eğer dinden çıkmak olmasaydı sana selam verirdim” dediğini aktarmaktadır.³⁵⁷

Herevî'nin, Kaderiyye konusunda oldukça sert bir tavır takındığını mütalaa etmekteyiz. Öyle ki bir hadis bilgini olmasına rağmen kendi kitabından başka bir yerde geçmeyen veya aşırı zayıf ve uydurma hadisleri dahi eserinde bu konuya delil olarak kullanmıştır. Herevî'nin bunu yapmasındaki amaç pek tabii ki Hz. Peygamber'in ağzından Kaderiyye'yi eleştirmek ve kendi görüşüne dini bir vesika havası katmaktır.

³⁵³ Ahmet Akbulut, *Sahabe Devri Siyasi Hadiselerin Kelâmi Problemlere Etkileri* (İstanbul: Birleşik Yayıncılık, 1992), 289.

³⁵⁴ Herevî, *Zemmü'l-Kelâm*, thk. Osman el-Ensârî, 5/111-112.

³⁵⁵ Herevî, *Zemmü'l-Kelâm*, thk. Osman el-Ensârî, 4/31.

³⁵⁶ el-Enbiyâ 21/23.

³⁵⁷ Herevî, *Zemmü'l-Kelâm*, thk. Osman el-Ensârî, 4/155.

Herevî, hadis diye şü asılsız rivayeti dahi eserinde aktarmıştır, “*Kim Kaderiyye’yi yüceltirse, bilsin ki İslam’ı yıkmak istemiştir.*”³⁵⁸

Burada belirtmek gerekir ki Herevî’nin hadis diye naklettiği bu rivayet uydurma hadisleri derleyen literatürde dâhil olmak üzere, *Zemmü’l-Kelâm*’ın dışında başka hiçbir kitapta geçmemektir. Söz konusu rivayeti eserinde kullanan kimseler Herevî’ye atıf yapmaktadırlar.

Hız. Peygamber’in, Kaderiyye konusunda ümmetini uyardığını söyleyen Herevî, Hız. Peygamber’e nispet edilen şü hadisi aktarmaktadır, “*Ümmetimin içinde bir çirkinlik/ucubelik olacak ve kaderiyeden çıkacaktır.*”³⁵⁹

Herevî, Kaderiyye’nin kader konusundaki görüşlerinin rububiyet noktasında Mecusilere benzediklerini, Mecusilerin dinlerini nasıl tahrif ettilerse Kaderiyye’nin de İslamı tahrif etmeyi amaçladığını, bundan dolayı da Allah’ın kader konusunda konuşan kavimleri 70.000 peygamberin lisanı ile lanetlediğini ve Hız. Peygamber’in bu peygamberlerin sonuncusu olduğunu söylemektedir.³⁶⁰

Konunun başında da ifade ettiğimiz gibi İslam tarihinde ortaya çıkan düşüncelerin ve mezheplerin birer siyasi veçhesi bulunmaktadır. Dönem dönem resmi hükümet yönetimlerinin başarısızlarını örtbas etmek için dini argümanların arkasına saklandığı tarihi kayıtlarda görülmektedir. Bu ve bunun gibi sebeplerden dolayı söz konusu grupları eleştirirken olayların arka planına göz atmak hadiseyi daha iyi kavramamızı sağlayacağı kanaat edilmektedir. Ne yazık ki bu tür bir araştırma bu çalışmanın konusunu teşkil etmemektedir. Herevî’de de görüldüğü üzere Selefi düşünce bir rivayetler aktarma prensibine bağlı kalmaktadır. Onlar için zayıf hatta mevzu olan hadisler bile re’y ve içtihadı tercih edilmektedir. Ancak bunun aklın gelişmesine, bilmin ilerlemesine bir engel teşkil ettiği akıldan çıkarılmamalıdır. Doğruluğunu veya yanlışlığını artırıp, tahkik etmeden sadece rivayetleri sıralamak, “...yoldan çıkmışın biri

³⁵⁸ Herevî, *Zemmü’l-Kelâm*, thk. Osman el-Ensârî, 4/163.

³⁵⁹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 10/341 (No. 6208); Herevî, *Zemmü’l-Kelâm*, thk. Osman el-Ensârî, 5/106.

³⁶⁰ Taberânî, *Mü’cemü’l-Evsat*, 7/162 (No. 7162); Herevî, *Zemmü’l-Kelâm*, thk. Osman el-Ensârî, 5/123-124.

size bir haber getirdiğinde doğruluğunu araştırın.”³⁶¹ İlahi uyarısına kişileri muhatap olmaya götüreceğini düşünmek gerekmektedir. Ayrıca herhangi bir konuda eleştiri yapılacağı zaman bunun hakaret boyutuna ulaşmaması için insaf çizgisi içerisinde tutulması gerektiği düşünülmektedir. Herevî'nin eserindeki eleştirilerin birçoğunun artık hakaret etmek, gözden düşürmek ve insanların nezdinde kişileri zencide etmek amacıyla kullanıldığı mütalaa edilmektedir. Bu da ilmi bir eleştiri olmaktan öte garazkârane bir söylem olduğu intibahı vermektedir.

³⁶¹ Hucurat, 49/6.

SONUÇ

Daha çok tasavvufi kimliği ile öne çıkan Herevî, sufi bir gelenekte büyümüştür. Küçük yaşta dönemin meşhur tarikat şeyhleri ile tanışmış ve semâ meclislerine katılmıştır. Ancak itikadi ve ameli mezhep olarak Hanbeliliği benimseyen Herevî, mezhebinin de bir getirisi olarak Kelâm ilmini zemmetmeye çalışmış ve yaşantısını bunun üzerine şekillendirmiştir. Bundan dolayı günümüz de dâhil olmakla, tasavvufi çevre Herevî'yi Menazilü's-Sairin'in müellifi, selefi gruplar ise Zemmü'l-Kelâm'ın müellifi olarak tanımlamışlardır. Nitekim Herevî'nin eleştirisi Selefin görüşlerinin tesisine yöneliktir.

Selefi düşüncede dini görüşler malum, muayyen ve sabittir. Bu ilkelerde herhangi bir ilave veya eksiltme, dini değiştirme çabası olarak görülmekte ve tahrif edildiği söylenmektedir. Din akıl ve mantık ile yorumlanamaz, din akla değil bilakis akıl dine dayanmalıdır. Selefiyye akli sadece nassın emrinde olduğu müddetçe, makbul ve geçerli bir meleke olarak görmüştür. Fakat nas ve sünnet çerçevesini aşan ve bu çerçeveden çıkan aklın, nakle müdahale hakkı bulunmamaktadır. Nasları yorumlamak ve değerlendirmek aklın etki alanının dışına çıkmaktadır. Bu gelenekçi düşünceden ötürü selef uleması nazar ve istidlalde bulunarak nassı yorumlayan düşünce ekollerini ve ulemasını ağır tenkitlerin de ötesinde insafsız bir şekilde suçlamışlardır.

Kur'an ve hadislerin soru sorularak ve üzerinde akli çıkarımlarda bulunularak izah edilmesini kabul etmeyen Herevî, nassın zahiri anlamı ile alınması gerektiğini ve te'vilin hiçbir konuda âyet ile irtibata geçmemesi gerektiğine kanaat getirmiş, bu düşünceden dolayı ortaya çıkan sorunları görmekten de kaçınmıştır.

Kur'an ve hadis metinlerinin, yoruma tabi tutulmadan alınması, dini metinlerin zahirine tutunmayı gerekli kılacaktır. Bu durumda müteşâbih âyet ve hadis metinlerinde teşbîh ve teccîme düşülecektir. Bundan dolayı İslâmi düşünce safhasında yorum yapan Kelâm âlimleri zahiri manasıyla beraber müteşâbih âyetleri yorumlama gereği hissetmiştir. Ancak Herevî'nin müteşâbih âyetlerin te'vili konusunda gösterdiği tutum, kendisini Müşebbihe ve Mücessime'ye yaklaştırmıştır. Bu davranışından dolayı da sürgünlere ve hapis cezalarına katlanmak zorunda kalmıştır.

Herevî'nin eleştirisinde doğruyu bulmak veya yanlış düzelme çabası yoktur. Dinde tahrif yaptıkları iddia ettikleri Kelâmcıları her ne sebeple olursa olsun zemmetmeye kalkışan bu düşünce tasavvufi yönünü bir kenara bırakmışçasına hareket etmektedir. Eserlerinde Hakîm et-Tirmizî, Bâyezîd-î-Bîstamî ve Hallâc-ı Mansur gibi tasavvufi mana da fenâyâ, cezbeye önem veren kimselerden saygı ve hürmet ile bahseden Herevî, sırf akli istidlal ile fıkhi yorumlarda bulunan Ebû Hanîfe'yi fukahadan saymamış, Ehl-i Sünnet Kelâmcılarını reddetmiştir.

Herevî'nin eserinde, kelâmcılara karşı oldukça sert ve dışlayıcı bir üslubun bulunduğu aşikârdır. Bid'at ehli olmakla suçladığı Kelâm âlimlerini, aktardığı sayısız rivayetlerle eleştirmenin de ötesinde, adeta dini tahrif etmek ve dinden çıkmak ile itham etmiş, onlara yaşam hakkı tanımamış hatta yer yer öldürülmeleri gerektiğini dahi beyan etmiştir. Ancak Herevî bu eleştirilerinde gelenekçi yapının getirisi olan rivayet duvarını aşamamış, eleştirilerini akli bir zemine oturtamamıştır.

Herevî'nin, Kur'an'ın ve sünnetin te'vilinin caiz ve doğru olmadığı görüşü, gerek Kur'an ve gerekse hadis metinleri dikkate alındığında sağlam bir temele oturmadığı görülmektedir. Herevî'nin, Kelâm'ı ve kelâmcıları eleştirmek için kullandığı delillerin tamamı selefi düşünceyi aklamaya çalıştığı tek taraflı delillerdir.

Herevî'nin eleştirilerindeki göze batan bir diğer eksiklik ise aktardığı rivayet ve nakiller de genelleme yapmasıdır. Söz konusu rivayetler de geçen özel hükümleri genelleyerek kendi görüşünü destekleme çabası içine girmiştir. Bu da Herevî'nin eleştirisinin tutarsızlığını ve ilmi bir eleştiri olmadığını göstermektedir

Özelde Herevî'de genelde ise selefi anlayışta ilk nesillerin din anlayışını kutsama ön plandadır. Bu anlayışa göre en makbul ve en hayırlı dönem Hz. Peygamber'in ve sahabenin yaşadığı dönemdir. Bu dönemden uzaklaştıkça kötülüğün artacağı ve iyiliğin azalacağı anlayışı ve bu dönemin taklit edilmesi gerektiği düşüncesini ön plandadır. Peygamberin anlatmadığı bir konu hakkında konuşmak, onun izah etmediği bir meselede akıl yormak, kısacası bu konularda araştırma yapmak kişiyi sapıklığa ve dalalete götürmektedir. Bu sebepten dolayı Müslüman akli yeniden üretme yerine, sürekli geçmişi tüketme yoluna gitmiştir.

Herevî, eserine her ne kadar “Kelâm Eleştirisi” adını verse de bunun eleştiri değil, selefi bir tutumun ve muhatabına olan düşmanlığın kâğıda yansıyan dökümü olduğu görülmektedir. İmam Eş’arî, hakkında yaptığı eleştiriler, tenkit safhasını aşmış hakaret merhalesine geçmiştir. Yine hadis yazmayan kimselerin zina çocukları olduğunu söylemesi de ilmi bir eleştiri değil, bireysel düşünceler olduğunun bir göstergesidir.

İncelemeye ve tahlil etmeye çalıştığımız Herevî’nin, Kelâm ilmine yönelik değerlendirmelerini kendisi açısından, fikir özgürlüğü bağlamında ortaya attığı düşünceler olarak görsek bile, kelâmcılara yönelttiği eleştirileri bu kapsamda değerlendirmek mümkün gözükmemektedir. Dini anlayan ve anlamlandırmaya çalışan her zaman insanoğludur, dolayısıyla Hz. Peygamber’den bu yana yapılan tartışmaları ve değerlendirmeleri bir nevi dini anlama gayesi olarak anlamak gerekmektedir.

Herevî, eserinde naklettiği rivayetlerin doğruluğunu veya yanlışlığını araştırmaya ve tahkik etmeye çalışmamıştır. Zira onda da etkisi görülen selefi anlayışa göre zayıf hatta mevzû rivayetler re’y ve ictihattan daha makbuldür. Ancak bu durum asılsız rivayetlerin yayılmasına ve Hz. Peygamber’e ait olmayan metinlerin hadis diye kaynaklarda yer almasına sebep olacaktır. Herevî’nin eserinde aktardığı bazı rivayetlerin, sahih kaynaklar bir yana uydurma rivayetleri toplayan literatürde dahi yer almadığını araştırmalarımız sonucunda tespit ettiğimiz durumlardan biridir.

Unutulmamalıdır ki, akli tamamen kutsamak kadar onu kesin bir dille reddetmek aynı amaca matuf olan iki keskin uçtur. Müslüman, İslam dininin gereği olarak mutedil olması gereken kişidir. Dolayısıyla ifrat ve tefrit olarak görülecek uçlara savrulmaktan kendini koruması gerektiğini düşünmekteyiz. Herevî, sadece kendi ekolünü haklı çıkarmak, kendisi dışında bulunan herkesi lanetlenmiş olarak görme eğilime sahip bir düşünce ile eleştirilerini kaleme almıştır. İnsanın bağlı olduğu ekolü savunması ve bunun için ilmi araştırma yapması saygı ile karşılanmaktadır. Ancak bunu yaparken karşı tarafı acımasızca eleştirmek, ithamlarda ve iftiralarda bulunmak ilmî bir yaklaşım olmamaktadır. Çalışmamız Herevî’nin eserinde kullandığı dil ve üslubun ilmî olmaktan ziyade, tarafgil bir yaklaşımla kaleme alındığını göstermesi açısından önemlidir. Zira bu tutum ve davranış tarih boyunca olduğu gibi günümüzde de çeşitli şekillerde devam etmektedir. Böyle bir düşüncenin ise ilerlemeye ve gelişmeye engel olacağı aşikârdır.

Bu çalışmamızda Herevî ve onun üzerinden Kelâm ilmi ve kelâmcılara yapılan haksız eleştirileri aktarmaya çalıştık. Kelâm ilmi aklın kullanılmasına dayalı bir bilim olması, akıl ve mantık ilkeleriyle hareket etmesinden dolayı, Herevî'nin düşüncesine sahip kimseler tarafından sürekli eleştirilmiştir. Eleştiri, yapıcı ve olumlu olduğu takdirde gelişmeye ve yenilenmeye imkân sağlar. Ancak eleştiri ile hakareti birbirine karıştırmamak, ortaya konulan çalışmalara ve gayretlere hakkını vererek, insafli bir tutum ortaya koymak gerekir. Herevî'nin eseri incelendiğinde, genel olarak eleştiriden öte Kelâm ilmini ve kelâmcıları gözden düşürmek maksadıyla kaleme alındığı düşüncesi ağır basmaktadır. Bizde bu çalışmamızda bunu ortaya koymaya gayret ettik. Maksadımız hem Herevî'yi tanıtmak hem de günümüzde de çeşitli şekillerde tezahür eden Kelâm karşıtlığına bir nebze de olsa cevap vermektir.

KAYNAKÇA

- Acimatov, Zaylabidin. “Ebu Hanife’ye Yöneltilen Eleştiriler”. *Dini Araştırmalar Dergisi* 8/24 (Haziran 2006), 169-178.
- Akbulut, Ahmet. *Sahabe Devri Siyasi Hadiselerin Kelâmi Problemlere Etkileri*. İstanbul: Birleşik Yayıncılık, 1. Baskı, 1992.
- Akbulut, Ahmet. *Sahabe Dönemi İktidar Kavgası*. İstanbul: OTTO Yayınları, 7. Basım, 2019.
- Arslan, Hulusi - Bozkurt, Mustafa. *Sistematik Kelâm*. Malatya: Medipres Matbaacılık Yayıncılık, 1. Basım, 2012.
- Arslan, Hulusi. “Şiddeti Çağrıştıran Dini Yorumlar ve Tekfir”. *İslâm ve Yorum-Temel Tartışmalar, İmkânlar ve Sorunlar Uluslararası Sempozyum*. ed. Fikret Karaman vd. 1/538-564. Ankara: TDV Yayınları, 2017.
- Arslan, Hulusi. *Kelâm Tarihi ve Ekolleri*. Malatya: Medipres Matbaacılık, 1. Basım, 2012.
- Ateş, Ahmet. “Abdallah-i al-Ansârî’nin Kitâb damm al-kalâm wa ahlih Adlı Eseri”. *Şarkiyat Mecmuası* 5 (1964), 45-55.
- Bağdâdî, Abdulkahir el-. *el-Fark beyne’l-Firak ve Beyani’l-Fırkatü’n-Naciyete Minhum*. thk. Muhammed Haşt. Cidde: Mektebetü’l-İbn-i Sina, 5. Basım, 1429/2008.
- Bağdâdî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa’d b. Menî’ el-Kâtîb el-Hâşimî el-Basrî el-. *Tabakâtü’l-Kübrâ*. thk. İhsan Abbas. 8 Cilt. Beyrut: Dâru Sadr, 1. Basım, 1387/1968.
- Bağdadî, Ebû Bekîr Ahmed b. Alî b. Sâbit b. Ahmed b. Mehdî Hâtib el-. *el-Kîfâye fi ‘İlmi’r-Rivâye*. nşr. Ebû Abdallah es-Surikî - İbrahim Hamdi el-Medenî. Medine: Mektebetü’l-İlmiyye, t.y..

- Bağdadî, Ebû Bekîr Ahmed b. Alî b. Sâbit b. Ahmed b. Mehdî Hâtib el-. *Şerefü Ashabi'l Hadis*. thk. Sait Hatipoğlu. Ankara: Darû İhya'i-Sünneti'n-Nübüvvetî, 1. Basım, t.y..
- Bağdadî, Ebû Bekîr Ahmed b. Alî b. Sâbit b. Ahmed b. Mehdî Hâtib el-. *Târîhu Bağdâd*. thk. Beşşar Avvad Ma'ruf. 16 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ġarbi'l-İslâmî, 1. Basım, 1422/2002.
- Başaran, Selman. "İbn Adî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/296-298. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn Alî el-. *Şuabü'l-İmân*. tkh. Abdûlalî Abûlhamîd Hamid - Muhtâr Ahmed el-Nedvî. 13 Cilt. Mumbai: Dâru's-Selefîyyetî, 1. Basım, 1423/2003.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyn b. Alî el-. *el-Müdhilü ile's-Süneni'l-Kübrâ*. thk. Muhammed Diyâurrahman el-A'zamî. Kuveyt: Dâru'l-Hulefâi li'l-Kütübü'l-İslâmî, 1. Basım, 1404/1984.
- Bezzazî, Hâfızuddin Muhammed b. Muhammed b. Şihab el-Kerderî el-. *Menâkıbu Ebi Hânîfe*. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1. Basım, 1981.
- Binkesî, Ebû Saîd el-Heysem b. Küleyb b. Süreyc eş-Şâşî el-. *el-Müsned li'ş-Şâşî*. nşr. Mahfûzurrahman Zeynullah. 3 Cilt. Medine: Mektebtü'l-Ulum ve'l-Hikem, 1. Basım, 1410/2010.
- Birişik, Abdülhamit. "Ulûmu'l-Kur'an". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/132-135. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Bolay, Süleyman Hayri. *Felsefî Doktrinler Sözlüğü*. İstanbul: Akçağ Yayıncılık, 6. Basım, 1999.
- Boyacıoğlu, Ramazan. "Hz. Muhammed'in Hastalığı Sırasında Hz. Ömer'in Tavrı ve Halife Seçimi". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/1 (Haziran 2002), 85-92.

- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail b. İbrâhîm el-Cu‘fî el-. *el-Cami‘u’s-Sâhîh*. nşr. Muhammed Züheyr b. Nasr el-Nasr. 8 Cilt. Beyrut: Dâru Tâvkî’n-Necât, 2. Basım, 1422/2001.
- Bulut, Zübeyir. “Karşı Mihne Uygulamaları ve er-Risaletü’l-Kâderiyye”. *Kelâm Araştırmaları Dergisi* 15/1 (Ocak 2017),75-110.
- Canatan, Kadir. *Kur’an’da Hz. Peygambere Sorulan 13 Soru*. İstanbul: Beyan Yayınları, 1. Basım, 2005.
- Cürcânî, Ebû Ahmed Abdullah b. Adî b. Abdillâh el-. *el-Kâmil fi Du‘afâi’r-Ricâl*. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1997.
- Cüveynî, İmâmü’l-Haremeyn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf el-. *el-Akîdetü’l-Nizamiyye fi’l-Erkâni’l-İslamiyye*. thk. Muhammed Zaid el-Kevserî. Kahire: el-Mektebetü’l-Ezheriyye, 1414/1993.
- Çağan, Cevdet. *Hace Abdullah Ensari’nin Risaleleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1989.
- Çelebi, Muharrem. “Envâ”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/257-258. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdirrahmân b. el-Fazl ed-. *Sünen*. nşr. Hüseyin Selim Esedü’d-Dârimî. 4 Cilt. Rîyad: Dâru’l-Muğnî li’n-Neşr ve’t-Tevzî’, 1. Basım, 1412/2000.
- de Beaurecueil, Serde de Laugier. “Esquisse d’une biographie de Khwâja ‘Abdallâh Ansârî: II- Le maître” *MIDEO V* (1958), 47-114.
- Dekkâk, Ebû Abdullâh Muhammed b. Abdülvâhid ed-. *Mu‘cem*, nşr. Şerif Hâtim b. Arif el-Avnî. Riyad: Mektebetü’r-Rüşdü li’n-Neşrî ve’t-Tevzî’, 1. Basım, 1418/1998.
- Demir, Abdullah. “Tasavvufta Rüya Tabiri”. *Uluslar Arası Sosyal Bilimler Dergisi* 1/9 (Ekim 2017), 41-49.

- Dihlevî, Şah Veliyullah. *Hüccetü'l-Beliğa*. çev. Mehmet Erdoğan. 2 Cilt, İstanbul: İz Yayıncılık, 6. Basım, 2018.
- Doğan, Hüseyin. “İslam Düşüncesinde Bir Tartışma Metodolojisi Olarak Cedel”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/24 (Aralık 2011),157-174.
- Dünya, Süleyman. *El-Hakaike fi Nazari'l-Gazâlî*. Mısır: Dâru'l-Mearif, 1980.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî. *Sünen*. nşr. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamid. 4 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1. Basım,1419/1999.
- Ebû Reyyân, Muhammed Ali. *Tarihu'l-Fikri'l-Felsefi fi'l-İslam*. Beyrut: Dâru'n-Nahdati'l-Arabiyye, 1393/1973.
- Ebû Ya'lâ, Ebû'l Huseyn Muhammed b. Muhammed. *Tabakâtu'l-Hanâbile*. thk. Muhammed Hâmid el-Fakî. 5 Cilt. Kahire: Matbaatü's-Sünnetü'l-Muhammediyye, 1. Basım, 1372/1952.
- Ebû Zehra, Muhammed. *İslamda Fikhî Mezhepler Tarihi*. çev. Abdülkadir Şener. İstanbul: Hisar yayınevi, 1. Basım, 1978.
- Ebû Zeyd, Nasr Hamid. *İlahi Hitabın Tabiatı*. çev. Mehmet Emin Maşalı. Ankara: Kitabiyat Yayınları, 1. Basım, 2001.
- Elmaî, Zahir b. Awad el-. *Kur'an'da Tartışma Metodları*. çev. Ercan Elbinsoy. İstanbul: Pınar Yayıncılık, 3. Basım, 2012.
- Emin, Ahmet. *Zuhru'l-İslam*. Beyrut: Dâru'l Kitâbi'l-'Arabi, 1975.
- Erdem, Mehmet. “İmam Buhari'nin Kitaplarında İmam Ebu Hanife Hakkındaki Rivayetlerin Tespit ve Tahlili”. *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi* 5/2 (2016), 70-84.
- Erkol, Ahmet. *Kelâm İlmine Yönelik Eleştiriler-Selef Âlimleri ve Gazali Örneği*. İstanbul: Divan Kitap, 1. Basım, 2018.

- Eş'arî, Ebü'l-Hasen Alî b. İsmâîl b. Ebî Bişr İshâk b. Sâlim el-. *İstihsânu'l-Havd fi İlmi'l-Kelam*. çev. Melikşah Sezen. İstanbul: Kökler Derneği Yayınları, 1. Basım, 2017.
- Eş'arî, Ebü'l-Hasen Alî b. İsmâîl b. Ebî Bişr İshâk b. Sâlim el-. *Makâlâtu'l-İslamiyyîn ve İhtilafu'l-Musallin*. thk. Helmut Ridder. Wiesbaden: Dâru Ferâizi Şitayîz 1980.
- Fehd, Tevfik. "İlm'i-Ahkâm-ı Nucûm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/124-126. Ankara: TDV Yayınları, 2005.
- Gazâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-. *el-Munkizu mine'd-Dalal*. çev. Abdurrezzak Tek. İstanbul: Emin Yayınları, 2. Baskı, 2015.
- Gazâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-. *İtikatta Orta Yol*. çev. Kemal Işık. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1. Basım, 1971.
- Gazâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-. *İnançta Hassas Ölçüler*. çev. Nedim Yılmaz. İstanbul: Hisar Yayınevi, 1. Basım, 1987.
- Gölcük, Şerafeddin - Toprak, Süleyman. *Kelam*. Konya: Tekin Kitabevi, 2. Basım, 1996.
- Gündoğar, Hamdi. *İmam Şafî - el-Fıkhu'l-Ekber*. İstanbul: Beyan Yayınları, 1. Basım, 2016.
- Gündoğar, Hamdi. "Ehl-i Sünnet Kelamına Giden Süreçte Ebu Hanife ve Şafî'nin El-Fıkhu'l-Ekber Adlı Risalelerinde Yer Alan İtikadi Konuların Mukayeseli Tahlili". *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/1 (Şubat 2017), 35-63.
- Hâkîm en-Nîsâbü'rî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed. *el-Müstedrek 'ale's-Sahihayn*. thk. Mustafa Abdülkadir Ata. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1. Basım, 1411/1990.

- Hânsârî, Muhammed Bakır el-. *Ravdâtü'l-Cennât*. Beyrut: Dâru'l-İslamiyye, 1991.
- Harputi, Abdullatif el-. *Tenkıhu'l-Kelam Fi Akaidi Ehli'l-İslâm Kelâm İlmine Giriş İlahiyat, Nübüvvet, Sem'ıyyât, İmamet*. çev. Fikret Karaman. İstanbul: Çelik Yayınevi, 1. Basım, 2016.
- Herevî, Hâce Abdullah el-. *Zemmü'l-Kelâm ve Ehlihî*. thk. Abdurrahman b. Abdulaziz eş-Şiblî. 7 Cilt. Medîne: Mektebetü'l-'Ulum ve'l-Hikem, 1. Basım, 1419/1998.
- Herevi, Hâce Abdullah el-. *Zemmü'l-Kelâm ve Ehlihî*. thk. Ebû Cabir Abdullah b. Muhammed b. Osman el-Ensârî. 5 Cilt. Medîne: Mektebetü'l-Ğuraba'i-Eseriyyeti, 1. Basım, 1419/1998.
- Hindî, Alî b. Hüsâmiddîn b. Abdilmelik b. Kadîhân Müttakî el-. *Kenzü'l-Ummâl fi Süneni Ekvâl ve'l-Ef'âl*. tkh. Bekrî Hâyânî. 16 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 5. Basım, 1401/1981.
- Işık, Kemal. *Mu'tezile'nin Doğuşu ve Kelâmî Görüşleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1. Basım, 1967.
- İbn Abdilberr, Ebû Ömer Cemâlüddin Yusuf b. Abdillâh b. Muhammed. *Camıu'l-Beyani'l-İlim*. thk. Muhammed Abdulkadir Ahmed Ata. 2 Cilt. Beyrut: Müessesetü'l-Kutubi's-Sekâfiye, 1. Basım, 1418/1997.
- İbn Abdilberr, Ebû Ömer Cemâlüddîn Yusuf b. Abdillâh. *et-Temhîd limâ Muvatta' mine'l-Me'ânî ve'l-Esânîd*, thk. Mustafa b. Ahmed b. el-Alevî – Muhammed Abdülkebîr el-Bekrî. 24 Cilt. Mağrib: Vizâretü 'Umumu'l-Evkâf ve's-Şuunu'l-İslamiyye, 1. Basım, 1387/1967.
- İbn Abdülber, Ebû Ömer Yusuf b. Abdillâh en-Nemerî. *Camıu'l-Beyani'l-İlim*. thk. Muhammed Abdulkadir Ahmed Ata. 2 Cilt. Beyrut: Müessesetü'l-Kütübi's-Sekafiye, 1418/1997.
- İbn Adî, Ebû Ahmed Abdullah b. Adî b. Abdillâh el-Cürcânî. *el-Kâmil fi Du'afâi'r-Ricâl*. thk. Adil Ahmed Abdülmevcud - Ali Muhammed Ma'ud. 9 Cilt. Beyrut: Kütübü'l-İlmiyye, 1. Basım, 1418/1998.

- İbn Batta, Ebû Abdillâh Ubeydullah b. Muhammed b. Muhammed el-Ukberî. *el-İbâne ‘an Şerî‘ati’l-Fıraķı’n-Nâciye*. nşr. Rızâ b. Na‘sân el-Mu‘tî - Osman el-Esyubî. 4 Cilt. Riyad: Dâru’l-Râyetî lin-Neşrî ve’t-Tevzi’, 1415/1994
- İbn Hacer el-Askâlânî, Ahmed b. Ali b. Hacer Ebû’l-Fazl. *Tehzîbü’t-Tehzîb*. 12 Cilt. Haydarabad: Matba’atü’d-Dairetü’l Me’arifü’n-Nizâmiyyetî, 1326/1908.
- İbn Hacer, Ebû’l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askâlânî. *Fethu’l-Barî Şerhü Sahihî Buhârî*. nşr. Muhammed Fuad Abdülbâkî – Muhibbüdin el-Hatîb. 13 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Ma’rife, 1. Basım, 1379/1959.
- İbn Haldûn, Abdurrahman b. Muhammed. *Kitâbü’l-İber ve Dîvânü’l-Mübtede’ ve’l-Haber fî Eyyâmi’l-‘Arab ve’l-‘Acem ve’l-Berber ve men-Âsârâhüm min Zevi’s-Sultâni’l-Ekber*. thk. Halil Şihâde. Beyrut: Dâru’l-Fikr, 2. Basım, 1408/1988.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî. *Garîbü’l-Hadis*. thk. Abdullah el-Cuburî. 3 Cilt. Bağdat: Matba’atü’l-‘Anî, 1. Basım, 1397/1977.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvînî. *Sünen*, nşr. Muhammed Fuad Abdülbâkî. 2 Cilt. Halep: Darû İhyai’l-Kûtübü’l-Arabî, t.y..
- İbn Teymiyye, Ebû’l-Abbâs Takıyyüddin. *el-Tis’îniyye*. thk. Muhammed b. İbrahim el-Âclân. 3 Cilt. Mektebetü’l-Ma’arifü li’n-Neşr ve’t-Tevzî‘, 1. Basım, 1420/1999.
- İbn Vaddâh, Ebû Abdillâh Muhammed b. Vaddâh b. Bezî’ el-Kurtubî. *el-Bid’u ve’n-Nehyü anha*. thk. Amr Abdulmunaim Selim. Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, 1. Basım, 1416/1995.
- İbn-i Kesîr, Ebû’l-Fidâ İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddin Ömer. *el-Bidâye ve’n-Nihâye*. Beyrut: Mektebetü’l-Meârif, 1411/1990.
- İbn-i Manzûr, Ebû’l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî. *Lisanu’l-Arab*. thk. Emin Muhammed Abdulvahhab - Muhammed Sadık el-Ubeydî. 10 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi’t-Turâsi’l-Arabî, 1417/1996.

- İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahman b. Ali Muhammd el-Bağdâdî. *Telbîsü İblîs*. Beyrut: Dâru'l-Fikr li't-Tabâ'atü ve'n-Neşr, 1. Basım, 1421/2001.
- İlhan, Avni. "Amr b.Ubeyd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3/91-93-94. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Kahhâle, Ömer Rıza. *el Müstedrek Alâ Mu'cemü'l-Müellifin*. Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1409/1988.
- Kandemir, M. Yaşar. "El-Mevzûât". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/496-498. Ankara: TDV Yayınları, 1996.
- Kandemir, M. Yaşar. "Mevzû". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/493-496. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Kandemir, M. Yaşar. "Mîzânü'l-İ'tidal". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/218-219. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.
- Karaman, Hayrettin. *İslâm Hukukunda İçtihat*. İstanbul: DİB Yayınları, 1. Basım, 1985.
- Kari, Ali el-. *Şerhu Fıkhı'l-Ekber*. çev. Hüseyin Erdoğan. İstanbul: Hisar Yayınları, 1. Basım, 2014.
- Kâsım-ı Ensârî. "Abdullah-ı Ensârî'nin Hayatı, Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri". çev. Ali Güzelyüz. *Şarkiyat Mecmuası* 1/9 (2006), 123-131.
- Kavas, Ahmet (ed.). *Tarihte ve Günümüzde Selefîlik-Milletler Arası Tartışmalı İlmî Toplantı*. İstanbul: Ensar Yayınları, 2014.
- Kazanç, Fethi. "Selefiyye'nin Nass ve Metod Ekseninde Din Anlayışı ve Sonuçları". *Kader Kelam Araştırmaları Dergisi* 8/1 (Ocak 2010), 93-122.
- Kılıç, Müzahir. "Netâyic El-Fünûn Adlı Yazma Eserde 'İlm'i Nücûm' Bölümünün Değerlendirilmesi". *Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 3/1 (Nisan 2017), 1-10.

- Kılıçer, M. Esat. “Ehl-i Re’y”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 2 Kasım 2020. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ehl-i-rey>.
- Kubat, Mehmet. “Selefi Perspektifin Tarihselliği”. *İslami Araştırmalar Dergisi* 17/3 (2004), 235-251.
- Kur’an Yolu Meâli. Erişim 12 Ekim 2020. <https://kuran.diyanet.gov.tr>.
- Kur’ân-ı Kerîm Meâli*, çev. Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1. Basım, 2005.
- Kutlu, Sönmez. *Selefililiğin Fikri Arkaplanı-İslâm Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*. İstanbul: OTTO Yayınları, 3. Basım, 2016.
- Mağvârî, Ebû Sehl b. Muhammed b. Abdurrahman el-. *Mevsu’âtu Mevâkîfu’s-Selefi fi’l-Akîdeti ve’l-Menhecî ve’t-Terbiyyeti*. 10 Cilt. Kahire: Mektebetü’l-İslamiyye li’n-Neşrî ve’t-Tevzî’, 1. Basım, t.y..
- Mevsîlî, Ebû Ya‘lâ Ahmed b. Alî b. el-Müsennâ et-Temîmî el-. *el-Müsned*, nşr. Hüseyin Selim Esed. 13 Cilt. Şam: Dâru’l-Me’mune li’t-Turasî, 1. Basım, 1404/1984.
- Müslim. Ebû’l-Hüseyyn Müslim b. el-Haccâc. *el-Cami’u’s-Sâhîh*. nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 5. Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi’t-Turâsi’l-Arabi, 1. Basım, 1431/2010.
- Nesâî, Ebû Abdîrrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî en-. *el-Müctebâ min’es-Sünen-Suğra min’es-Sünen*. nşr. Abdulfettâh Ebû Gûdde. 9 Cilt. Halep: Mektebetü’l Matbu’atü’l-İslamiyye, 3. Basım, 1406/1986.
- Öngören, Reşat. “Tarikat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/95-105. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Özerverli, Mehmet Sait. “Zemmü’l-Kelâm”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/241-242. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Özkan, Halit. “Zühri”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/544-548. Ankara: TDV Yayınları, 2013,

- Öztürk, Mustafa. “Tefsir-Te’vil Karşıtlığının Tarihsel ve Epistemolojik Kökeni”. *İslami Araştırmalar Dergisi* 14/1 (2001), 77-88.
- Öztürk, Mürsel. “Hace Abdullah Ensari’nin Tasavvufi görüşleri”. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Doğu Dilleri ve Edebiyatları Dergisi* 5/1 (1992), 21-32.
- Râzî, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-. *el-Merâsîl*. thk. Şükrullah Nimetullah Kocanî. Beyrut: Müessesetü’r-Risale, 1. Basım, 1397/1977.
- Semerkandî, Ebû’l-Leys İmâmü’l-Hüdâ Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrahim es-. *Tenbîhü’l-Gâfilîn bi Hadisî Seyyidi’l-Enbiya’i ve’l-Mürselîn*. thk. Yusuf Ali Bedyevî. Beyrut: Dâru İbn Kesir, 3. Basım, 1421/2000.
- Serrâc es-Sekafî, Ebû’l-Abbâs Muhammed b. İshâk b. İbrâhîm. *Müsnedi’s-Serrâc*. nşr. İrşâd Hakkı el-Esrî. Faysalabad: İdâretü’l-Ulûmü’l-Eserîyye, 1. Basım, 1423/2002.
- Seven, Şuayip. “Hz. Peygamber’e Soru Sorma Yasağı-Tarihi Gerçekliği, Mahiyeti ve Hikmeti”. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 24/1 (Haziran 2020), 567-581.
- Sübki, Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî b. Abdilkâfi es-. *Tabakatü’s-Şâfiyyeti’l-Kübrâ*. thk. Mahmûd Muhammed Tanâhî – Abdülfettah Muhammed el-Hulv. 10 Cilt. Beyrut: Dâru’l Hicr li’t-Tâbâ’atî ve’n-Neşrî ve’t-Tevzi‘ 2. Basım, 1413/1993.
- Süyûtî, Ebû’l Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-. *Miftâhu’l-Cenne fi’l-İhticâci bi’s-Sünne*. Medine: el-Câmiatu’l-İslâmiyye, 1989.
- Süyûtî, Ebû’l Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-. *Savnü’l-mantîk ve’l-Kelâm ‘an Fenneyi’l-Mantîk ve’l-Kelâm*. nşr. Ali Sami en-Neşşar. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1.Basım, 1401/1980.

- Şa‘rânî, Abdülvehhâb b. Ahmed b. Alî eş-. *Mizanü'l Kübra- Dört Hak Mezheb'in Büyük Fıkıh Kitabı*. çev. Ahmet Faruk Meyan. İstanbul: Berekât Yayınevi, 1. Basım, 1980.
- Şâfîî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs eş-. *Tefsirü'l-İmamü'ş-Şâfîî*. thk. Ahmed b. Mustafa el-Fârrânî. 3 Cilt. Riyad: Dâru't-Tedmiriyye, 1. Basım, 1427/2006.
- Şahin, Davut. *Hz. Ömer'in Kur'an Anlayışı ve Yorum Yöntemi*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009.
- Şehristânî, Ebû'l Feth Tâcüddîn Muhammed b. Abdilkerim b. Ahmed eş-. *el-Milel ve'n-Nihal*. çev. Mustafa Öz. İstanbul: Litre Yayınları, 2. Basım, 2017.
- Taberânî, Ebû'l-Kasım Müsnidü'd-Dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb et-. *Mü'cemü'l-Kebîr*. nşr. Hamdi b. Abdulmecid es-Selefi. 25 Cilt. Kahire: Mektêbêtü İbn Teymiyye, 2. Basım, 1415/1994.
- Taberânî, Ebû'l-Kâsım Müsnidü'd-Dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb et-. *Mü'cemü's-Sağîr*. nşr. Muhammed Şekûr Mahmud el-Hâc Emiryar. 2 Cilt. Beyrut: Mektebetü'l-İslamî, 1. Basım, 1405/1985.
- Taberânî, Ebû'l-Kâsım Müsnidü'd-Dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb et-. *Mü'cemü'l-Evsat*. thk. Tarık b. Avzullah b. Muhammed - Abdülmuhsin b. İbrahim el-Hüseynî. 10 Cilt. Kahire: Dâru'l-Harameyn, t.y..
- Tan, Muhammed Nedim. *Abdullah Ensârî Herevî'nin Tasavvuf Tarihindeki Yeri ve Sad Meydân'ı*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013.
- Tartı, Nevzat. "Rüya Kültürü ve Hadisçi Karizması", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 6/2 (Nisan 2006), 9-38.
- Teftâzânî, Sa‘düddîn Mes‘ûd b. Fahriddin Ömer b. Burhâniddîn Abdillâh el-Herevî et-. *Şerhu'l-Akâid*. çev. Talha Hakan Alp. İstanbul: İFAV Yayınları, 3. Baskı, 2017.

- Tek, Abdurrezzak. *Tasavvufi Mertebeler*. İstanbul: Emin Yayınları, 1. Baskı, 2008.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre et-. *Sünen*. nşr. Ahmed Muhammed Şakir - Muhammed Fuâd Abdülbakî. 5 Cilt. Kahire: Mektebetü ve Matba'atü Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 2. Basım, 1395/1985.
- Topaloğlu, Bekir - Çelebi, İlyas. *Kelâm Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: İSAM Yayınları, 4. Basım, 2015.
- Topaloğlu, Bekir. *Kelam İlmine Giriş*. İstanbul: Damla Yayınları, 1. Basım, 1996.
- Uğur, Mücteba. "Firdevsü'l-Ahbâr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/129-131. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Ukaylî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Amr b. Mûsâ el-. *ed-Du'afâ'ü'l-Kebîr*. thk. Abdülmü'tî Emin Kal'âcî. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Mektebetü'l-İlmiyye, 1. Basım, 1404/1984.
- Uludağ, Süleyman. *İslam Düşüncesinin Yapısı, Selef, Kelâm, Tasavvuf, Felsefe*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 11. Basım, 2017.
- Uludağ, Süleyman. "Herevî, Hâce Abdullah". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17/222. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Uzunpostalıcı, Mustafa. "Ebû Hanîfe". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/131-142. Ankara: TDV Yayınları, 1994.
- Ülken, Hilmi Ziya. *Genel Felsefe Dersleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1. Baskı, 1972.
- Watt, Montgomery. *İslam Felsefesi ve Kelamı*, çev. Süleyman Ateş. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1. Basım, 1968.
- Yaran, Rahmi. "Bid'at". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/129-131. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.

Yavuz, Yusuf Şevki. “Cedel”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/208-210. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.

Yörükan, Yusuf Ziya. *İslam Akaid Sisteminde Gelişmeler*. Ankara: TC. Kültür Bakanlığı Kültür Yayınları, 1. Basım, 2001.

Zehebî, Şemseddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-. *el-İşârât ilâ Vefeyâti'l-Âyân*, thk. İbrahim Salih. Beyrut: Dâru İbni'l-Esîr, 1412/1991.

Zehebî, Şemseddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-. *Menâkıbû'l-İmam Ebî Hanîfe*. thk. Muhammed Zâhid el-Kevserî - Ebû'l-Vefâ el-Afgânî. Haydarabad: li-Cennetî İhyâi'l-Me'arifi'n-Nu'mâniyyetî, 3. Basım, 1408/1987.

Zehebî, Şemseddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-. *Tezkiretü'l-Huffâz*. Kâhire: Daru İhyâi'l Kütübi'l-İlmiyye, 1419/1998.